

Investigating the Impact of Cyberspace on the Abuse of the Right to Raise a Child with Emphasis on Religious Education

Mohammad Ali Badami¹, Mohammad Mahdi Moqdadi*², Marzia Pilevar³

1. Ph.D. Student in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Humanities, Hamedan Branch, Islamic Azad University, Hamedan, Iran.

Email: m.ali_badami@yahoo.com

2. Associate Professor, Department of Law, Faculty of Law and Political Sciences, Mofid University of Qom, Qom, Iran.

*. **Corresponding Author:** Email: mmeghdadim@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Humanities, Hamedan Branch, Islamic Azad University, Hamedan, Iran.

Email: pilehvar.ma@gmail.com

A B S T R A C T

Today, information and communication technology has penetrated the most private strata of human life and its scope is becoming more and more than yesterday. Acknowledging the benefits of this technology, the available evidence confirms that if the necessary standards are not used in its use, it will have harmful and irreparable effects. This technology has a direct and indirect effect on all age groups of society, but children seem to be the most important victims of this phenomenon due to their characteristics; because they do not have the necessary capabilities to use this technology healthily and positively. Among the rights that exist for children in the use of technology, this article emphasizes the right of educating children to create opportunities and contexts for audiences

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2021.279730.1619

Received:
8 June 2021

Accepted:
11 August 2021

Published:
22 August 2022

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

and users, especially children, in cyberspace by establishing a system of religious education and Islamic teachings. And to play a role in building religious identity, strengthening human motivation and media education, and in promoting the realization of the right to education in children in cyberspace, can prevent the abuse of their right to education in the use of information and communication technology in a desirable and healthy environment, and On the other hand, by enumerating the causes and factors of vulnerability in the existing cyberspace, by presenting preventive methods against such harmful currents, effective and efficient steps were taken towards the higher interests and interests of children.

Keywords: Right, Child, Cyberspace, Right to Education, Religious Education, Legal Protections.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Mohamad Ali Badami :ConceptualizationMethodology, Investigation, Resources, Writing - Original Draft.

Mohamad Mahdi Meghdadi: ValidationFormal analysis, Data Curation, Writing - Review & Editing, Supervision.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Badami, Mohammad Ali, Mohammad Mahdi Moqdadi & Marzia Pilevar. "Investigating the Impact of Cyberspace on the Abuse of the Right to Raise a Child with Emphasis on Religious Education" *Journal of Legal Research* 21, no. 50 (August 22, 2022): 457-494.

E x t e n d e d   A b s t r a c t

Flexibilization of law has emerged in recent decades in the wake of the reduction of government oversight on economic affairs and the application of privatization policies to harmonize labor law regulations with new economic conditions, which means the more freedom of employers in terms of employment conditions, working conditions and the possibility of dismissal of workers. On the other hand, the informatization of economy, the expansion of service careers and the growing role of individual knowledge and creativity in the economy have empowered workers to play a decisive role in the labor market. In this study on the fundamental changes of labor law which has based on documentary data, we are seeking to answer the question of “Why and how the changing labor relations, especially flexibilization of labor law, in the process of economic post-modernization has happened?” In this regard, firstly, changes in economic paradigms from the middle Ages to the contemporary age have been considered and then the features and effects of this post-modernization in working relations and ultimately in labor law (Flexibilization of labor law) have been discussed. For a more objective examination, the issue of legal changes resulting from this global economic phenomenon has been studied in some countries. The findings of this study show that the lack of job security and reformation of employment contracts by applying non-standard contracts, as the characteristics of flexible working relationships, have led to the increasing importance of knowledge and individual creativity in employment relationships. Although the power of trade unions has decreased in support of workers, it has focused on supporting employment positions instead. Based on these changes and the speed and intensity of economic competition that has left employers with no choice but to “flexible labor regulations”, labor laws have been rewritten in many developed countries. Many economists today seem to see globalization and the dramatic growth of trade and investment as factors that have transformed exchanges between society, government, and the economy. How this globalization has affected the organization of labor and its relations is the subject of discussion and research by economists, sociologists, and labor lawyers. It is said that the organization of labor relations no longer has the traditional relations of power as before, and it is unlikely that it will return to the former model. Not only are labor protection laws violated against job stability and security, but trade unions are no longer in power. Economists generally study the sequence of economic patterns from the middle Ages onwards in three distinct moments, each defined by the dominant part of the economy: According to the first pattern, agriculture and the extraction of raw materials play a dominant role in the economy. In the second model, industry and the production of durable

goods had a privileged position, and finally in the third and newer model, service delivery and information organization are at the heart of economic production. The phenomenon of globalization and uncontrolled expansion of communications has led to the decline of governance and the decline of the original form of governance in relation to society, and governance has become a horizontal relationship instead of a vertical relationship from top to bottom. This horizontal relationship is mainly based on cultural, economic, etc. relations, and in particular labor and employment relations, and this is where the importance of labor relations in such a large society becomes clear; As it is said, this society is a society of "labor organization". That is, basically a network of working relationships is being set up and organized by society. Under these circumstances, the speed and intensity of economic competition occurs, which leaves employers (perhaps for the whole of human society) with no choice but to "flex their labor rights." That means more flexibility in labor relations, to save in the cycle of economic competition. Finally, labor market policies are reluctant to go back to the protectionist regimes of the 20th century, because the new economic relations resulting from world production have shaped employment relations in such a way that previous protections are ineffective. The task in the 21st century is to identify the harms caused by these new types of employment and to offer new regulatory solutions that have the potential to create social support, which we need it in the new economic environment. A new structure for improving jobs and social networks that protect employees against the dangers of globalization and flexibility.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جایگاه حمایت‌های حقوقی از کودکان در فضای مجازی با تأکید بر حق تربیت دینی

محمدعلی بادامی^۱، محمدمهدی مقدادی^{۲*}، مرصیه پیلهور^۳

۱. دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده علوم انسانی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران.

Email: m.ali_badami@yahoo.com

۲. دانشیار، گروه حقوق، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مفید قم، قم، ایران.

* نویسنده مسئول: Email: mmeghdadim@gmail.com

۳. استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده علوم انسانی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران.

Email: pilehvar.ma@gmail.com

چکیده:

امروزه فناوری اطلاعات و ارتباطات به خصوصی‌ترین لایه‌های زندگی بشر نفوذ کرده و دایره شمول آن، هر روز بیشتر از دیروز می‌شود. با اذعان به فواید این تکنولوژی، شواهد موجود مؤید این مسأله است که اگر در بهره‌مندی از آن استانداردهای لازم رعایت نشود آثار زیان‌بار و غیر قابل جبرانی به بار خواهد آورد. این فناوری بر تمامی اقشار سنی جامعه اثر مستقیم و غیرمستقیم دارد، اما به‌نظر می‌رسد کودکان باتوجه‌به ویژگی‌های خود مهم‌ترین قربانی مضرات این پدیده باشند؛ زیرا از توانمندی‌های لازم برای بهره‌مندی سالم و مثبت از این تکنولوژی، برخوردار نیستند. این نوشتار از میان حقوقی که برای کودکان در استفاده از فناوری وجود دارد، بر حق تربیت کودک تأکید نموده تا در فضای مجازی با تاسی از نظام تربیت دینی و آموزه‌های اسلامی، فرصت‌ها و زمینه‌هایی را برای

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

پژوهش‌های حقوقی

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/ILR.2021.279730.1619

تاریخ دریافت:

۱۸ خرداد ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۲۰ مرداد ۱۴۰۰

تاریخ انتشار:

۳۱ مرداد ۱۴۰۱

مخاطبین و کاربران به‌ویژه کودکان فراهم نماید و برای هویت‌سازی دینی، تقویت انگیزش درون انسانی و تربیت رسانه‌ای ایفای نقش نموده و در ترویج احقاق حق تربیت در کودکان در فضای مجازی بتوان از حمایت‌های فراگیر در حق تربیت آنان در استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات در فضای مطلوب و سالم بهره‌مند شد. از سوی دیگر با برشمردن علل و عوامل آسیب‌پذیری در فضای مجازی موجود با ارائه راهکارهای حمایت‌محور از جمله اسناد حقوقی، از این‌گونه جریان‌ها آسیب‌زا در جهت مصالح و منافع عالیه کودکان گام‌های مؤثر و کارآمدی برداشت.

کلیدواژه‌ها:

حق، کودک، فضای مجازی، حق تربیت، تربیت دینی، حمایت‌های حقوقی.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

محمد علی بادامی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی.
محمد مهدی مقدادی: اعتبار سنتی، تحلیل، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

بادامی، محمدعلی، محمد مهدی مقدادی و مرضیه پیلهور. «جایگاه حمایت‌های حقوقی از کودکان در فضای مجازی با تأکید بر حق تربیت دینی». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۱، ش. ۵۰ (۳۱ مرداد ۱۴۰۱): ۴۵۷-۴۹۴.

مقدمه

با توسعه و رونق فناوری اطلاعات و ارتباطات (ICT) طی دهه‌های اخیر، جدای از تأثیرات مثبت و منفی آن در عرصه جهانی، به‌عنوان یک ابزار کارآمد در راستای ارتقای سطح دانش بشری از آن نام برده شده است؛ زیرا می‌تواند زمینه پرورش تفکر، شکوفایی استعداد، افزایش مهارت‌های فردی و اجتماعی و آموزشی را برای افراد انسانی فراهم نماید. باین‌حال در عصر کنونی با افزایش دسترسی به اینترنت و استفاده گسترده از تلفن‌های هوشمند توسط کودکان، در فضای مجازی و رسانه‌ای که شاید یکی از مدرن‌ترین محیط‌های مؤثر در تربیت به‌شمار می‌آید، تبدیل به یک منبع نگران‌کننده شده است و تربیت و پرورش فضائل اخلاقی در کودکان را در فضای سایبری به موضوع روز نهادهای علمی و فرهنگی تبدیل نموده است. چنین رفتارهایی به‌وسیله رسانه‌های ارتباطی همچون برنامه‌های تلفن همراه نظیر شبکه‌های مجازی، ایمیل، اتاق‌های گفت‌وگو (چت آنلاین) و ... با محتویات تهدیدات اینترنتی، اشاعه ناهنجاری‌های اخلاقی، سوءاستفاده جنسی، استثمار آنلاین، مزاحمت‌های سایبری، آموزش ناهنجاری‌ها و ... در حال گسترش است و موجب تضییع حق تربیت کودکان معصوم شده است. این پدیده فراتر از محدودیت‌ها و مرزهای جغرافیایی، نژادی، طبقاتی، مذهبی و فرهنگی علیه کودک دیده می‌شود و فراگیری آن به حدی است که تمام ابعاد زندگی وی را در برمی‌گیرد. به تعبیری قاره ششم یا فضای مجازی بیشترین مکان و جمعیت جهان به‌ویژه کودکان را به خود اختصاص داده است. از این‌رو، یکی از مسائل مهم تربیتی در این حوزه توجه به سبک تربیتی به‌تعلیم اخلاقی کاربران یعنی کودکان در فضای مجازی است که می‌توان با بهره‌برداری از آموزه‌های دینی در شریعت اسلامی در پرورش دادن زمینه رشد و استعداد‌های درونی کودکان که از تکالیف خاص والدین و مربیان در عرصه خانواده و اجتماع محسوب می‌شود با دستیابی به فرصت‌ها و تهدیدهای پنهان و آشکار در فضای مجازی به عوامل آسیب‌زا و مخرب، از تسلط حاکمان سلطه‌طلب و مستکبر با سوءاستفاده از ابزارهای رسانه‌ای جلوگیری کرد. افزون آنکه فرهنگ اینترنت به‌عنوان شبکه جهانی اطلاعات و شاهراه اصلی ارتباطات، برای انسان سطوح مختلفی از دسترسی‌های اطلاعاتی، فرهنگی، ارتباطاتی، آموزشی، سرگرمی و ... را فراهم آورده است که به دلیل دسترسی آسان، قادر است به محض اتصال تمامی اطلاعاتی را که در تضاد با منافع عالیه کودک نیز هست را پیش روی وی قرار دهد. به‌عبارت‌دیگر در فضای مجازی، مخاطبانی با ویژگی‌ها و توانایی‌های مختلف، محصولی یکسان دریافت می‌دارند. به‌عنوان مثال آموزش جنسی قبل از ازدواج همان‌گونه که در دسترس یک زوج بالغ است در دسترس کودک غیربالغ نیز قرار می‌گیرد. این عدم تناسب بین نیاز و عرضه اطلاعات، جهان جدید و خصوصاً محیط معصومانه و حساس کودکان را دچار چالش‌های بی‌شماری نموده است. بنابراین در این نوشتار سعی بر آن است که با ارائه فرآیند تربیت دینی با تبیین و استقرار نگرش توحیدی در فرد و جامعه با تأکید و حمایت‌های شریعت اسلامی و اجتهادی نو از فقه پویای امامیه تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم را در پرورش مخاطبان خود فراهم نماید. لازمه چنین حمایت‌هایی در ابتدا یافتن جایگاه مقررات و قوانین حقوقی در جهان امروز و به دنبال آن شناخت

تربیتی و اخلاقی و اجتماعی کودکان در فضای مجازی می‌باشد، سپس با بررسی بیان راهکارهای حمایت‌محور از کودکان در برابر آسیب‌های اخلاقی و تربیتی کودکان بتوان توسعه احقاق حق تربیت کودک و نقش آن را در جایگاه تربیت رسانه‌ای در فضای مجازی آشکار نمود. تحقیق پیش رو بر مبنای روش توصیفی - تحلیلی بوده؛ که ضمن بررسی از میان منابع در دسترس اعم از کتاب و مقالات و نیز تعداد محدودی از سایت‌های اینترنتی مورد استفاده قرار گرفته است.

۱- پیشینه پژوهش

محمد رضا رضایی والا و همکاران^۱ با بیان بررسی آسیب‌های شبکه‌های مجازی بر سبک زندگی جوانان و نوجوانان، به ویژگی‌های جوامع مدرن و تأثیر رو به رشد اینترنت در میان مردم اشاره کرده است و میزان تأثیر شبکه‌های مجازی بر زندگی نوجوانان و جوانان چه به صورت مثبت و منفی و نقش خانواده‌ها در کاهش آسیب‌های ناشی از استفاده از شبکه‌های اجتماعی را مطرح نموده است. نویسندگان ضمن پرداختن به تاریخچه اینترنت و مفهوم آن و علل گرایش جوانان به اینترنت و پدیده اعتیاد اینترنتی در نوجوانان به پیامدهای آن اشاره کرده و در نهایت به موارد آسیب‌زا پرداخته‌اند. به نظر می‌رسد نگاه به این پژوهش صرفاً از منظر آسیب‌های اجتماعی بوده و در زمینه مفاهیم و مبانی حقوقی سخنی به میان نیاورده است.

همچنین نکوفر و قلاوند در پژوهشی دیگر^۲، با بیان این نکته که به دلیل گستردگی این پدیده نوظهور و بروز و ظهور چالش‌ها و بحران‌های جدیدی که در عرصه‌های مختلف اجتماعی ایجاد نموده، شناخت صحیح و شیوه‌های برخورد با این پدیده امری لازم و ضروری به حساب می‌آید. یکی از دغدغه‌های اساسی جوامع در عصر اطلاعات که جامعه ایران نیز از این امر مستثنی نبوده، مسأله اخلاق و هویت کودکان عمومی است. اخلاق و هویت کودکان اجتماعی به‌عنوان مجموعه‌ای از ارزش‌ها و قواعد رفتار در جامعه است. بر این اساس اخلاق و هویت کودکان اجتماعی، حوزه‌ای از فرهنگ عمومی یک جامعه را تشکیل می‌دهد که شامل عقاید، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی جامعه محسوب می‌شود. لذا باتوجه به اهمیت مقوله فرهنگ در جامعه ایران و از سوی دیگر تهدیدات و فرصت‌های موجود در فضای مجازی نویسندگان مسأله اخلاق و هویت کودکان در فضای مجازی و آثار آن را در قالب یک پژوهش علمی - مروری مورد مطالعه قرار داده‌اند.

شجاعت و عرفانی^۳، در مقاله دیگری با عنوان «آسیب‌شناسی فضای مجازی در تعلیم و تربیت

۱. محمد رضا رضایی والا و دیگران، «بررسی آسیب‌های شبکه‌های مجازی بر سبک زندگی جوانان و نوجوانان» (مقاله ارائه شده در دومین همایش بین‌المللی و چهارمین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی، دانشگاه تهران (تهران)، ۳۰ آذر ۱۳۹۶).

۲. حسن نکوفر و زهره قلاوند، «هویت کودکان ایران اسلامی»، (همایش ملی هویت کودکان ایران اسلامی در دوره پیش دبستانی یزد (یزد)، ۳۰ آبان و ۱ آذر ۱۳۹۷).

۳. علی شجاعت و محمدنظیر عرفانی، «آسیب‌شناسی فضای مجازی در تعلیم و تربیت کودکان» مقاله ارائه شده در اولین کنفرانس بین‌المللی ظرفیت‌شناسی و تاثیرگذاری فضای مجازی در ارتقای آموزش‌های دینی، (تهران)، ۲۷ و ۲۸ -

کودکان» بر این باورند که گسترش فضای مجازی و اینترنت آسیب‌های گوناگونی در زمینه تعلیم و تربیت در فضای مجازی برای کودکان ایجاد نموده است؛ از جمله می‌توان به مواردی همچون دسترسی آسان به منابع غیراخلاقی، تضعیف باورهای دینی و القای شبهات و تعارض ارزش‌ها اشاره کرد. در ادامه به سایر آسیب‌های شخصیتی و ابعاد خانوادگی در فضای مجازی بر کودکان و شکاف نسل‌ها، پرداخته شده است. شاید بتوان با بیان موضوع مقاله درپیش‌رو با هدایت و نظارت والدین در کنار شناخت و آگاهی از آسیب‌های موجود در فضای مجازی، از بهترین راهکارها در جهت رفع آسیب‌های فضای مجازی بهره مناسب را برد.

۲- ادبیات پژوهش

۲-۱- اسناد حقوقی بین‌المللی عام و منطقه‌ای

با پیدایش نظام بین‌المللی حقوق بشر و تدوین اسناد آن از همان ابتدا حمایت از گروه‌ها و اقشار آسیب‌پذیر خاصه کودکان به‌طور جدی مورد توجه قرار گرفتند. بر مبنای این اسناد کودکان به‌عنوان قشری آسیب‌پذیر در جامعه بنا به حیثیت و کرامت انسانی خود حق دارند در برابر کلیه اشکال خشونت مورد حمایت قرار بگیرند. بی تردید تدوین اسناد بین‌المللی حقوق بشر و استانداردهای بین‌المللی به‌عنوان یک ابزار قانونی، ساختار و چهارچوبی مطمئن جهت تحقق حقوق کودک، بر اساس مفاهیمی چون کرامت انسانی، برابری، عدالت و عدم تبعیض ارائه نموده که آن را می‌توان به‌عنوان گامی اساسی در جهت تضمین دسترسی کودکان به دریافت اطلاعات همراه با حفظ حریم خصوصی و رعایت منافع عالیه‌اش در فضای مجازی تلقی نمود.

۲-۱-۱- اعلامیه جهانی حقوق بشر^۴ به‌عنوان اولین دستاورد کمیسیون حقوق بشر با حضور بیش از ۵۰ کشور بدون هیچ‌گونه رأی مخالفی، همراه با گسترده‌ترین تنوع ایدئولوژیکی و فرهنگی در ۳۰ ماده، به تاریخ ۱۰ دسامبر سال ۱۹۴۸ توسط مجمع عمومی سازمان ملل به تصویب رسید. این اعلامیه بر «کرامت انسانی» استوار بوده و ارزش‌هایی همچون: آزادی، برابری، عدالت و صلح در واقع اساس حقوق انسانی مطرح شده در آن را نشان می‌دهد. از آن‌رو بر اساس چنین مبنا و شالوده‌ای، اعلامیه جهانی حقوق بشر به‌عنوان سندی مرجع در عرصه بین‌الملل می‌تواند به‌نوعی حامی حیثیت و شخصیت افراد در تمام محیط‌های اجتماع تلقی گردد و بی‌شک کودکان به‌عنوان افرادی آسیب‌پذیر از حمایت افزون‌تری برخوردار خواهند بود.

۲-۱-۲- از سویی دیگر در ماده ۳ این اعلامیه این‌گونه بیان شده است که: «هرکس حق دارد از زندگی و آزادی و امنیت شخصی برخوردار باشد.»^۵ در این ماده اعلامیه از «امنیت شخصی افراد»

مهرماه ۱۳۹۶»

Ali Shojaat and Mohammad Nazir Irfani, "Pure life", *IMJPL Pure Life* 5(16)(2019).

4. The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) is a declaration adopted by the United Nations General Assembly on 10 December 1948 at the Palais de Chaillot, Paris.

5. Ibid, Article 3.

سخن گفته است، به این صورت که افراد بایستی در هر مکانی که حضور دارند احساس امنیت نموده یعنی از بروز تعرضات و تهدیدهای احتمالی در امان باشد. بنابراین زمانی که کودک در فضای مجازی حضور پیدا می‌کند باید اطمینان حاصل نماید که هیچ‌گونه خشونت‌ی وی را تهدید نمی‌نماید و این چنین امنیت شخصی به‌عنوان حمایت از کرامت جسمی و تربیتی آنان به‌شمار می‌رود.

۱-۳-۲ یکی دیگر از موارد قانونی در راستای حمایت از کودکان اگرچه در «اعلامیه ژنو حقوق کودک ۱۹۲۴»^۶ بوده ولیکن پس از تصویب این اعلامیه با شکل‌گیری سازمان ملل متحد و تصویب اعلامیه جهانی حقوق بشر مصوب سال «۱۹۴۸» در اصل ۲۵ بند ۲، مسأله حمایت از کودکان را مطرح می‌کند. باتوجه‌به وضعیت خاص کودکان و ضرورت حمایت هرچه بیشتر از آنان، کمیسیون توسعه اجتماعی سازمان ملل متحد^۷ اقدام به طرح اصول اعلامیه حقوق کودک نمود؛^۸ که سرانجام این اعلامیه در ۱۰ ماده توسط مجمع عمومی سازمان ملل در سال «۱۹۵۹» به تصویب رسید. در مقدمه این اعلامیه بیان شده است که کودکان به دلیل عدم تکامل رشد بدنی و فکری خود باید مورد حمایت قرار بگیرند و از تمام افراد به‌ویژه پدر و مادر، مقامات و مسؤولین دولتی و غیردولتی خواستار رعایت حقوق این قشر آسیب‌پذیر در جامعه می‌باشد.^۹ در این اعلامیه «ماده ۲» (کودکان باید از حمایت ویژه‌ای برخوردار بوده و در جهت توسعه فکری، ذهنی، اخلاقی و معنوی آنان، می‌بایست در محیطی سالم به‌طور محترمانه و موافق با شأن و حیثیتشان پرورش پیدا کنند (...).^{۱۰} همان‌طور که مشاهده می‌شود این اصل «توسعه فکری، ذهنی و اخلاقی» را بیان و به‌طور غیرمستقیم به محیط‌های آموزشی شامل خانواده و مدرسه و حتی فضای مجازی تأکید می‌کند. چراکه کودکان در چنین محیط‌هایی به پرورش و توسعه فکری و ذهنی خود می‌پردازند. و همچنین «ماده ۷» آن به‌طور غیرمستقیم بیانگر حمایت از کودکان در فضای مجازی می‌باشد. (... در امر آموزش و راهنمایی کودکان باید مصالح و منافع عالیه کودک مورد توجه قرار گیرد (...).^{۱۱} این ماده بی‌تردید به یکی از اصول مهم و اساسی در جهت حمایت از کودکان و حفظ حقوق آنان اشاره کرده است.

۱-۴-۲ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مشتمل بر ۵۳ ماده در دسامبر سال ۱۹۶۶ به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل رسید.^{۱۲} اگرچه اصولی همچون شناسایی حیثیت ذاتی و حقوق برابر انسان‌ها در اعلامیه جهانی حقوق بشر به‌عنوان کمال مطلوب انسان آزاد می‌باشد، ولیکن

6. Geneva Declaration of the Rights of the Child, Adopted 26 September, 1924, League of Nations.

7. ECOSOC.

۸. محمد ابراهیمی، «اعلامیه حقوق کودک»، دسترسی در ۱۳۹۹/۱۱/۲۵، <http://pajooh.com/fa/index.php?Page=definition&UID=38898h>. see in: 18 February 2018.

9. Declaration of The Rights of The Child, Proclaimed by General Assembly Resolution 1386 (XIV) of 20 November 1959.

10. Ibid, Principle 2.

11. Ibid, Principle 7.

12. International Covenant on Civil and Political Rights, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966, entry into force 23 March 1976.

دستیابی به این شرایط به وسیله بهره‌مندی افراد از حقوق مدنی و سیاسی میسر می‌باشد.^{۱۳} می‌توان از واژه «هیچ‌هیچ‌کس» در این ماده به صورت مطلق و کلی که به‌کاررفته آن را به افراد آسیب‌پذیری همچون کودکان هم‌تسری داد. باتوجه‌به نظریه تفسیری شماره ۲۰ کمیته حقوق بشر در رابطه با این ماده می‌توان به حمایت از کودکان در برابر تهدیدها در فضای مجازی دست یافت، به این نحو که کمیته در تفسیر خود از این ماده این‌گونه بیان می‌دارد که «هدف از مفاد این ماده را حفاظت و حمایت از کرامت و تمامیت جسمانی و روانی افراد دانسته و دولت‌ها را هم موظف به اتخاذ تدابیر و اقداماتی در جهت منع هرگونه مجازات و رفتار غیرانسانی می‌داند ... همچنین این کمیته بیان می‌دارد که ممنوعیت هرگونه مجازات در این ماده صرفاً شامل اعمالی که ایجاد درد فیزیکی نماید، نمی‌باشد بلکه آسیب‌های روانی را هم شامل می‌شود.»^{۱۴}

۱-۲-۵- میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مصوب «۱۹۶۶»^{۱۵} به‌عنوان سندی لازم‌الاجرا می‌تواند دربرگیرنده حمایت از کودکان در فضای مجازی تلقی گردد. زیرا که ازجمله حق‌های مطرح شده در حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن‌گونه که در متن میثاق آمده است «حق بر آموزش و پرورش» می‌باشد. که به‌عنوان حقی اساسی و بنیادین برای رشد و اعتلای فکری کودکان محسوب می‌گردد. براین‌اساس در ماده ۱۳ بند ۱ این میثاق بین‌المللی ذکر می‌کند: «هدف از آموزش و پرورش باید توسعه کامل شخصیت انسانی و حس کرامت آن باشد و احترام به حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین را تقویت نماید ...»^{۱۶} این ماده دو نکته اساسی در رابطه با هدف آموزش و پرورش در جامعه را بیان می‌کند، به‌گونه‌ای که بسط و گسترش محیط‌های آموزشی و همچنین ایجاد زمینه‌های آن علاوه‌بر اعتلای سطح فکری و ذهنی کودکان، باید در جهت توسعه شخصیت انسانی و حس کرامت در میان آنان باشد، که این خود می‌تواند نمودی از احترام به حقوق و آزادی‌های اساسی و بنیادین انسانی تلقی گردد.

۱-۲-۶- پیمان‌نامه حقوق کودک (CRC) در سال ۱۹۸۹ در مجمع عمومی سازمان ملل توسط ۱۹۲ کشور به تصویب رسیده است.^{۱۷} این پیمان‌نامه ازجمله گسترده‌ترین و جامع‌ترین سند بین‌المللی در حال حاضر نسبت به حمایت از کودکان در تمام ابعاد زندگی آنان به‌شمار می‌آید و همچنین بیشترین و گسترده‌ترین پذیرش را در سطح جهان داشته است. به نوعی بنا به گزارش جهانی خشونت علیه کودکان ۴۲ ماده این پیمان‌نامه «حقوق مدنی و سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را مطرح

13. Ibid, Article 7.

14. CCPR General Comment No. 20: Article 7 (Prohibition of Torture, or Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment), Adopted at the Forty-fourth Session of the Human Rights Committee, on 10 March 1992, Para 1 and 5.

15. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR), Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200 A (XXI) of 16 December 1966.

16. Ibid, Article 13, Number 1.

17. Convention on the Rights of the Child, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly, resolution 44/25 of 20 November 1989.

می‌کنند که برای پرداختن به نیازهای خاص کودکان تنظیم و تدوین شده است.^{۱۸} براین اساس باتوجه به این مسأله که پیمان‌نامه حقوق کودک حمایت‌های گسترده و عامی از کودکان در محیط‌های گوناگون نموده است؛ با این حال باتوجه به ظهور اینترنت در عصر حاضر پیمان‌نامه حقوق کودک ظرفیت قابل توجهی در معطوف نمودن قوانین و سیاست‌های ملی کشورها در حمایت از حقوق کودکان در فضای مجازی خواهد داشت.

۲-۲- مفهوم کودک

تعریف کودک در حقوق بین‌المللی با حقوق داخلی متفاوت است. در بُعد بین‌المللی از مهم‌ترین اسناد در حوزه حقوق بشر نسبت به حقوق کودکان، پیمان‌نامه حقوق کودک است که از جمله اسنادی است که کودک را بر مبنای ویژگی ظاهری سن به‌عنوان معیاری ملموس و قابل اندازه‌گیری تعریف نموده است. مطابق ماده ۱ این کنوانسیون: «کودک به افراد زیر ۱۸ سال اطلاق می‌گردد؛ مگر اینکه طبق قانون قابل اجرا دربارهٔ کودک، سن بلوغ کمتر تشخیص داده شود.»^{۱۹} نکته‌ای که در ماده مزبور وجود دارد و باید به آن اشاره شود این است که این ماده صرفاً به پایان دوران کودکی اشاره می‌کند و دربارهٔ شروع این دوران بحثی نشده است. نکته بعدی اینکه در این ماده مقرر می‌دارد: «مگر اینکه طبق قانون درباره کودک، سن بلوغ کمتر تشخیص داده شود.»^{۲۰} مفهوم این جمله این است که در کنوانسیون علاوه بر اینکه سن مشخصی برای پایان دوران کودکی تعیین شده است به این نکته توجه شده که ممکن است پایان دوران کودکی در برخی قوانین داخلی باتوجه به فرهنگ و عرف آن جامعه، کمتر از ۱۸ سال باشد. از سویی دیگر کنوانسیون، سن بلوغ و رشد را از یکدیگر تفکیک نکرده است و گویا سن بلوغ و سن رشد را یکی می‌داند؛ یعنی رسیدن کودک به ۱۸ سالگی، اهلیت اجرای مستقیم تمام حقوقش را به وی می‌دهد و به‌طور کلی می‌تواند مستقل عمل کند.^{۲۱} در تعریف کودک و تعیین حدود و ثغور آن در نظام حقوقی ایران اختلاف نظرهای فراوانی وجود داشته و تعیین سنین نوزادی و کودکی و چگونگی تشخیص آن محل مناقشه است. برخی کودک را «مترادف صغیر و بلوغ را معیاری برای سنجش کودکی»^{۲۲} تلقی می‌کنند، و برخی «رشد عقلی» را مرز میان کودکی و غیر آن دانسته‌اند.^{۲۳} همچنین عده‌ای بر این باورند که در حقوق ایران و قانون مدنی، شروع دوران

18. Paulo Sérgio Pinheiro, *Independent Expert for the United Nations Secretary-General's Study on Violence against Children, World Report on Violence Against Children* (The United Nations Secretary-General's Study on Violence against Children, 2006), 33.

19. Convention on the Rights of the Child, op.cit., article 1 .

۲۰. کنوانسیون حقوق کودک در این قسمت از اصطلاح majority استفاده کرده است که به زبان فارسی به معنی بلوغ تعبیر می‌شود. نک: مرکز مطالعات حقوق بشر، *گزیده‌ای از مهمترین اسناد بین‌المللی حقوق بشر* (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۲)، ۱۰۳.

۲۱. غلامرضا پیوندی، *حقوق کودک* (تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰)، ۴۲-۴۳.

۲۲. بهمن کشاورز، *آیین نگارش حقوق و کلیات علم حقوق* (تهران: مرکز انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۵)، ۷۶.

۲۳. محمد جعفری لنگرودی، *ترمیمولوژی حقوق* (تهران: گنج دانش، ۱۳۶۸)، ۴۰۶.

کودکی با تولد طفل آغاز می‌شود: در اصطلاح حقوقی، صغیر به کسی گفته می‌شود که از نظر سن، به نمو جسمانی و روحی لازم برای زندگانی اجتماعی رسیده باشد.^{۲۴} برخلاف نظریه فوق برخی معتقد بر این هستند که شروع دوران کودکی از زمان انعقاد نطفه است. به طوری که به نظر می‌رسد از نظر زیستی، جنین وجودی مستقل داشته و موجودی زنده محسوب می‌شود؛ هرچند وجود وی وابسته به مادر است.^{۲۵} باتوجه به نظرات مطرح شده در باب شروع دوره کودکی با استنباط از مواد قانون مدنی و همچنین قانون مجازات اسلامی، شروع این دوره از زمان حمل محسوب می‌شود زیرا که قانون برای جنین در این دوران، حقوقی همچون حق حیات را به رسمیت شناخته است. اما در رابطه با تعیین پایان سن کودکی باید گفت که مشخص ساختن آن امری پیچیده است و در جنبه‌های گوناگون به یک صورت نیست. قوانین داخلی در حقوق ایران که مبتنی بر فقه امامیه بوده (صرف نظر از احوال شخصیه و امور خاص ایرانیان غیرشعبه) در موارد گوناگون سنین مختلفی را لحاظ نموده‌اند. قانونگذار در قانون مدنی معیار پایان دوره کودکی را در تبصره ۱ ماده ۱۲۱۰ بلوغ شرعی می‌داند: «سن بلوغ در پسر پانزده سال تمام قمری و در دختر نه سال تمام قمری است»؛ همچنین در قانون حمایت از کودکان مصوب ۱۳۸۱ با وجود اینکه تعریفی از کودک بیان ننموده است، ولیکن در «ماده ۱» این قانون باتوجه به حمایت خاص قانونگذار از اشخاص زیر ۱۸ سال می‌توان پایان دوران کودکی را این سن قلمداد نمود.^{۲۶} به نظر می‌آید که باتوجه به اختلاف موجود در تعریف کودک، بهترین راهکار استناد به ماده ۱ کنوانسیون حقوق کودک می‌باشد به این معنی که یا هیجده سال ملاک است یا سن کودکی طبق قانون داخلی یا باتوجه به آن تعیین می‌شود. قبول این اختلاف از این جهت می‌تواند توجیه شود که چون قوانین باید در صدد استانداردسازی شرایط استفاده کودکان از فضای مجازی باشند و این همان راه میانه بین حفظ امنیت و حق دسترسی است، در نتیجه می‌تواند بهترین راهکار برای جلب همکاری قانونگذار برای حرکت در جهت منافع عالیه کودک باشد.

۲-۳- شناسایی حق کودک بر تربیت

تربیت به معنی وسیع کلمه در اصطلاح، عبارت از هر عملی یا فعالیتی که واجد اثر بر روی جسم و روح و شخصیت و یا شایستگی مادی و معنوی فرد باشد.^{۲۷} واژه تربیت بر پرورش دادن استعدادهای انسانی یعنی فراهم نمودن زمینه رشد استعدادهای آدمی دلالت می‌کند.^{۲۸} به تعبیر برخی از صاحب نظران تربیت یعنی: پرورش دادن استعدادهای درونی که بالقوه در یک شی موجود است، یعنی به فعلیت درآوردن و پروراندن آن. تربیت به طور کامل عملیاتی است که در آن کودک در حال رشد آماده می‌شود در عین حال که استعدادهای او شکوفا می‌شود تا عضوی سازگار و مناسب در جامعه باشد

۲۴. سید حسن امامی، حقوق مدنی، جلد ۵ (تهران: اسلامیه، ۱۳۷۶)، ۳۴۳.

۲۵. سید حسین صفایی و مرتضی قاسم زاده، حقوق مدنی/شخص و محجورین (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۸)، ۳۲.

۲۶. ماده ۱ مقرر می‌دارد: «کلیه اشخاصی که به سن هجده سال تمام هجری شمسی نرسیده‌اند از حمایت‌های قانونی مذکور در این قانون بهره‌مند می‌شوند.

۲۷. محمود نیکزاد، کلیات فلسفه تعلیم و تربیت (تهران: موسسه کیهان، ۱۳۷۵)، ۱۱.

۲۸. مصطفی دلشاد تهرانی، سیری در تربیت اسلامی (تهران: انتشارات دریا، ۱۳۸۵)، ۲۲.

و به هدف والای انسانیت برسد.^{۲۹} واژه تربیت، بر پرورش دادن استعداد‌های دورنی انسان و ایجاد زمینه رشد کودکان دلالت دارد. مقصود از تربیت؛ ایجاد دگرگونی‌های مطلوب در تن و روان است. تربیت، یکی از تکالیف خاص والدین، مربیان و سرپرستان قانونی در عرصه خانواده و اجتماع است. از آنجاکه منبع دریافت سبک تربیتی برای فرد مسلمان از اهمیت خاصی برخوردار است؛ بی‌تردید مطمئن‌ترین و مطلوب‌ترین منبع، سبک تربیتی و زندگی پیامبر و ائمه اطهار (ع) است؛ بنابراین با مراجعه به سیره اهل بیت (ع) معلوم می‌شود که آنان سبک ویژه‌ای در تربیت فرزندان داشته‌اند که در آن، اصول و روش‌های تربیتی خاصی به کار گرفته‌اند.^{۳۰} به‌هرحال، اصل ضرورت تربیت را کسی انکار نمی‌کند، ولی اختلاف نظر بر سر اهداف و روش‌های تربیت است. عمده مطالب در اهمیت تربیت کودک می‌باشد که شاید نوع اختلاف در روش‌ها باشد. بوعلی سینا در این باره می‌گوید: «درباره فرزند - طفل - باید سنت شود که پدر و مادر او را در تربیت عهده‌دار شده و مادر در امور خاص مربوط به او و پدر در مخارج به وظیفه خود عمل نمایند.»^{۳۱} اهمیت و ضرورت تربیت به‌ویژه در کودکان از اهداف نهایی انسان شمرده می‌شود و باید خود انسان به سرمنشأ آن اعتقاد و ایمان داشته باشد تا مثمر واقع گردد. امام خمینی در این باره می‌گوید: «خدای تبارک و تعالی تعلیم و تربیت کرده است انبیاء را و ارسال کرده آنها را برای تربیت و تعلیم کافه ناس.»^{۳۲} بنابراین آنچه به‌نظر می‌رسد اینکه؛ از منظر اسلام، تربیت و پرورش فضائل اخلاقی در کودکان، یکی از وظایف عمده و اساسی والدین و مربیان و دیگر سرپرستان و از حقوق حمایتی آنان می‌باشد که با تأکید بر روایات معتبر، ضرورت تربیت کودک را دوچندان می‌نماید. استاد مطهری در این باره می‌نویسد: «اینکه گفته‌اند العلم فی الصغر کالنقش فی الحجر» اختصاص به علم ندارد، بلکه باید گفته شود: «التربیه فی الصغر کالنقش فی الحجر» کودکی که در کودستان است جنبه پذیرش در او بیشتر است.^{۳۳} این عبارت استاد بیانگر تأثیرگذاری تربیت همچون اثر علم و دانش‌آموزی در کودکی نقش آن بر سنگ ماندگاری دارد و مبتنی بر دیدگاه امام خمینی است «تربیت‌ها باید از اول باشد. از همان کودکی تحت تربیت آنان قرار بگیرد و بعد هم در هر جا که هست یک مربی‌هایی باشند که تربیت کنند انسان را و تا آخر عمر هم انسان محتاج به این است که تربیت شود. انبیا هم که آمده‌اند از طرف خدای تبارک و تعالی برای همین تربیت بشر و برای انسان‌سازی است.»^{۳۴}

با بررسی پیرامون این موضوع؛ می‌توان گفت، تربیت به معنای پرورش و پروراندن است و

۲۹. مرتضی مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام (قم: انتشارات صدرا، ۱۳۷۲)، ۵۶.

۳۰. علی همت بناری، «بررسی انتقادی سبک فرزندپروری مقتدرانه براساس دیدگاه ائمه اطهار(ع)»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات اسلام و روان‌شناسی ۱۶ (۱۳۹۴)، ۱۳۵-۱۵۲.

۳۱. محمد بهشتی، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن (تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۷۰)، ۳۹۴.

۳۲. سید روح‌الله موسوی خمینی، صحیفه نور، جلد ۱۳ (تهران: مرکز مدارک فرهنگ انقلاب اسلامی، ۱۳۸۹)، ۲۶۵.

۳۳. مطهری، پیشین، ۷۸.

۳۴. سید محمدحسین طباطبایی، تفسیر المیزان، ترجمه محمد باقر موسوی، جلد ۱۲ و ۱۳ (قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۳۷۴)، ۱۰۲-۱۰۳.

پروراندن هر چیزی به کمال رساندن آن است تا تمام قابلیت‌های آن شکوفا شود. بنابراین، تربیت انسان پرورش دادن جسم و روح اوست به گونه‌ای که به کمال شایسته خود برسد. به عبارت دیگر تربیت در انسان به معنای فراهم آوردن زمینه رشد و پرورش استعدادهای درونی و قوای جسمانی و روانی او برای وصول به کمال مطلوب است و این کار در واقع عملی آگاهانه با هدف رشد دادن، ساختن، دگرگون کردن و شکوفا کردن استعدادهای مادرزادی بشر از جمله کودکان می‌باشند.

۳-۳- نقش سازنده مفهوم محیط در تربیت

منظور از محیط مجموعه شرایط و عواملی است که افراد را در خود شناور می‌کند و آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد، مثل غذا، دارو، فرهنگ و اخلاق، عوامل فیزیکی چون نور، حرارت، سروصدا، عوامل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، شرایط طبیعی و جغرافیایی.^{۳۵} تأثیر محیط در تکوین شخصیت کودکان انکارناپذیر است، رفتاری را که در خانواده در قبال کودک در پیش می‌گیرد اثر محسوسی در رشد اجتماعی و شخصیتی او به جا می‌گذارد، چون رفتار خانوادگی یکنواخت نیست در نتیجه کودکان با تفاوت‌ها و دیدگاه‌های متفاوت از یکدیگر رشد می‌کنند.^{۳۶} همین‌طور باید توجه داشت که تربیت تنها، شامل محیط رسمی خانه و مدرسه نمی‌شود، بلکه عوامل گفت‌و شنود همگانی را نیز که جاذبه غیررسمی دارد، در برمی‌گیرد؛ بنابراین تربیت جنبه واحد ندارد، بلکه دارای جنبه‌های گوناگون است.^{۳۷} می‌توان اذعان نمود که فضای مجازی و رسانه‌های یکی از محیط‌های مؤثر در تربیت به حساب می‌آید. حال هرچه محیط با معیارهای دینی منطبق باشد، شرایط برای تربیت دینی بیشتر فراهم خواهد بود. اثر سازنده تربیت در فضای مجازی به عنوان یکی از مدرن‌ترین محیط‌های تربیتی یک اولویت فوری به حساب می‌آید. کودکان و نوجوانان نسل امروز که از ارتباط بیشتری نسبت به کودکان دیروز با محیط رسانه‌ها و فضای مجازی برخوردار هستند، به شدت در معرض خطرات احتمالی ناشی از فساد محیط تربیتی فضای مجازی نیز می‌باشند.

۳-۴- مفهوم فضای رسانه

رسانه‌های جمعی ابزارهایی هستند که از طریق آنها می‌توان به افرادی نه به‌طور جداگانه یا با گروه‌های خاص و همگون، بلکه با جماعت کثیر یا توده‌ای از مردم به‌طور یکسان دسترسی پیدا کرد.^{۳۸} در طول تاریخ بشر رسانه‌های ارتباطی گوناگونی مورد استفاده جوامع بشری واقع شده‌اند که دارای کارکردهای متفاوتی بوده و حکم شمشیر دولبه را دارد که گاهی مورد سوءاستفاده قرار گرفته و از جنبه‌های منفی آن بهره گرفته می‌شود. از سوی دیگر، گسترش فناوری رسانه‌ای، نظام جهانی ارتباطات را رقم زده است. و بدین ترتیب راه نفوذ در تمامی کشورها را برای کشورهایی که به

۳۵. علی قائمی، زمینه تربیت (قم: انتشارات امیری، ۱۳۷۰)، ۱۱۶.

۳۶. محمد پارسا، روان‌شناسی تربیتی (تهران: نشر سخن، ۱۳۷۴)، ۷.

۳۷. فردیک مایر، تاریخ اندیشه‌های تربیتی، ترجمه علی اصغر فیاض (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۴)، ۱۷.

۳۸. سید محمد دادگران، مجموعه مقالات ارتباط جمعی در مطبوعات (تهران: مجله رسانه، ۱۳۸۴)، ۳۰.

دنبال صادرات فرهنگ خود به سایر بلاد هستند، هموار کرده است.^{۳۹} بنابراین می‌توان اذعان کرد که امروزه رسانه‌ها و به‌طور خاص فضای مجازی به عرصه‌ای برای صدور فرهنگ تبدیل شده و در بسیاری موارد حاکمان سلطه‌طلب و مستکبر با سوءاستفاده از امکانات رسانه‌ای به تغییر فرهنگ و سبک زندگی سایر ملت‌ها پرداخته و به دنبال کسب منافع مادی برای خود بوده‌اند. این‌گونه دخالت در فضای مجازی، موجب به وجود آمدن محیطی ناسالم، مخرب، ضد فرهنگ و خشونت‌زا شده است که تربیت و اخلاق کاربران و مخاطبان و به‌ویژه کودکان را باچالش‌های مهم روبرو کرده است.

۳-۵- مفهوم فضای مجازی

برای به وجود آمدن سیستمی صحیح و کارآمد در برابر مشکلاتی که فناوری‌های جدید برای جوامع گوناگون ایجاد می‌کنند، شناخت آن پدیده و قابلیت‌های آن بسیار با اهمیت است.^{۴۰} لذا در ابتدا مفهوم فضای سایبر و تفاوت آن با اینترنت و گستره آن را باید مورد بررسی قرار داد. سایبر^{۴۱} از مفاهیم جدیدی است که با ظهور اینترنت به وجود آمده است و وابستگی تام و تمام با آن دارد. از لحاظ لغوی در فرهنگ‌های مختلف به معنی مجازی و غیر ملموس و مترادف با لغت انگلیسی ورجوال^{۴۲} است. از این رو سایبر اسپیس^{۴۳} را معادل «فضای مجازی» دانسته‌اند. در همین معنا ترکیبات دیگری نظیر «جامعه مجازی» یا «شهروند مجازی» و «فروشگاه‌های مجازی» و امثال آن مطرح می‌شود، همه این ترکیبات در فضای مجازی مطرح می‌شوند.^{۴۴} همچنین در برخی از اسناد رسمی ترکیب «فضای تولید و تبادل اطلاعات» با شکل اختصاری «فتا» به‌عنوان معادل مفهومی سایبر اسپیس مطرح شده است. باتوجه‌به این معانی از فضای سایبر تعاریف گوناگونی ارائه می‌شود: «فضای سایبر یا فضای مجازی یا فضای رایانه‌ای عبارت از مجموعه محیط‌هایی همچون اینترنت است که اشخاص در آنها بدون حضور فیزیکی در کنار یکدیگر، از طریق رایانه‌ها یا دیگر وسائل ارتباطی، ارتباط برقرار می‌کنند.^{۴۵} در تعریفی دیگر آمده است سایبر اسپیس یا محیط مجازی، فضای غیر ملموس موجود در شبکه‌های بین‌المللی است که در این محیط تمام اطلاعات راجع به روابط افراد، فرهنگ‌ها، ملت‌ها، کشورها و به‌طور کلی هرآنچه در کره خاکی به صورت ملموس و فیزیکی وجود دارد در یک فضای مجازی به شکل دیجیتالی وجود دارد و قابل استفاده و دسترس استفاده‌کنندگان و کاربران است و از طریق رایانه، اجزای آن و شبکه‌های بین‌المللی به هم مرتبط هستند.» اما در تمامی تعاریف استفاده از ابزار متصل به اینترنت و حضور در فضای سایبر یکسان است. ناگفته نماند که باتوجه‌به گستردگی

۳۹. ابوالقاسم صیادی، *انقلاب اسلامی و چالش‌های جهانی شدن فرهنگ* (زنجان: نشر نیکان کتاب، ۱۳۸۴)، ۱۰۱.

۴۰. عباسعلی کدخدایی و امیرسعد وکیل، *حقوق شهروندی در اینترنت* (تهران: انتشارات جاودانه (جنگل)، ۱۳۹۴)، ۷۷.

41. Cyber.

42. Virtual

43. Cyber Space

۴۴. معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضائیه، *مسائل قضایی هرزه‌نگاری در محیط سایبر* (تهران: انتشارات راه نوین، ۱۳۸۹)، ۷.

۴۵. فرهاد قلی‌زاده نوری، *فرهنگ تشریحی کاربران کامپیوتر انتشارات میکروسافت* (تهران: نشر علم روز، ۱۳۸۰)، ۸۶.

مفهوم سایبر و اطلاق آن به تمام افعال و اقدامات واقع شده در محیط شبکه‌های بین‌المللی از جمله اینترنت و بی‌شمار بودن مصادیق سایبر، به توصیه متخصصان و دانشمندان صاحب نام این علم، یافتن لغت معادل یا ترجمه آن به زبان‌های دیگر، به دلیل مفهوم لغوی این واژه در سطح بین‌المللی، مجاز نیست چرا که ممکن است دایره شمول و مفهوم آن را محدود کند؛ به همین دلیل برگردان آن به فارسی نیز کمی مبهم است؛ سایبر یعنی علم فرمان، یعنی هوش مصنوعی و شاید از نظر اهل فن یعنی دنیای صفر و یک. براین اساس صاحب‌نظران برای جلوگیری از اشکالات حقوقی‌ای که در نتیجه ابهام مفهوم سایبر به وجود خواهد آمد توصیه می‌کنند که مانند واژه تلفن که در سطح بین‌المللی مفهوم یکسانی دارد و در همه نقاط جهان به یک معنا و لفظ مشترک به کار می‌رود، واژه سایبر نیز باید با یک لفظ مشترک بین‌المللی استعمال شود.^{۴۶} تا از این طریق مفهومی مورد توافق و مورد عمل از آن به دست داد. بنابراین فضای مجازی شامل انتقال سریع اطلاعات به صورت دیجیتال در سراسر جهان است. مکانیسم فضای سایبری نسبتاً ساده است. هر داده‌ای که بتواند به صورت یک فرمت قابل تشخیص برای رایانه تبدیل گردد می‌تواند در فضای سایبری انتقال یابد.^{۴۷} به عبارتی دیگر فضای مجازی رایانه‌ای به مکانی الکترونیک اطلاق می‌شود که در آن گروهی از افراد با یکدیگر دیدار و مباحثه می‌کنند. از نظر فنی نیز فضای مجازی به معنای فضای اطلاعاتی که به وسیله سیستم‌های رایانه‌ای شبکه‌های دیجیتالی که نهایتاً با «مادر» همه شبکه‌ها یعنی «اینترنت»^{۴۸} ارتباط پیدا می‌کنند، می‌باشد.^{۴۹} همان‌طور که رایانه‌های شخصی و فناوری جهانی دسترسی به اینترنت در سراسر جهان را گسترش می‌دهند کودکان بیشتری در سراسر جهان به هم مرتبط می‌شوند. امروزه میلیون‌ها کودک و نوجوان با اینترنت و فناوری ارتباطات در سبک زندگی‌شان رشد کرده و بزرگ شده‌اند، آنها هرگاه به دنبال جواب یک سؤال یا انجام یک فعالیت اجتماعی باشند به‌طور غریزی ابتدا به سراغ اینترنت می‌روند. در سطح جهانی کودکان و نوجوانان یکی از بزرگ‌ترین گروه‌های کاربران فناوری اطلاعات جدید، اینترنت، ایمیل، اتاق‌های چت، وبلاگ، گروه‌های خبری، بازی‌های آنلاین، وب‌کم، گوشی‌های تلفن همراه هوشمند و ... هستند.^{۵۰} اساساً می‌توان گفت در جهان یک فرهنگ دیجی‌تال^{۵۱} یا اینترنت در حال ظهور است. به‌طور دقیق‌تر کودکان و نوجوانان این فرهنگ را ایجاد کرده و نماینده آن هستند. کودکان و نوجوانان مرتباً در فعالیت‌های اینترنتی بی‌شماری شرکت می‌کنند که شامل ارتباطات اجتماعی با یکدیگر نیز می‌شود. مطمئناً این مایه تعجب نیست که همه

۴۶. برومند باستانی، *جرائم رایانه‌ای و اینترنتی* (تهران: انتشارات بهنامی، ۱۳۸۳)، ۵۴.

47. M. R. Peters & J. V. Edelson, "Control of Lepidopterous Larvae on Spring Cabbage" *Arthropod Management Tests*, 21(1)(1995): 104.

48. Internet.

۴۹. کدخدایی، پیشین، ۷۸.

50. Figure 2c from: Kostro-Ambroziak A, Reshchikov A (First report of the genus *Phytodietus* Gravenhorst, 1829 (Hymenoptera: Ichneumonidae: Tryphoninae from Thailand. *Biodiversity Data Journal* 4(E8027) 2016), 1.

51. J. P. C. M. I. Colt & N. B. Meyer, *Cyber bullying protecting kids and adults from online bullies* (Westport, CT: Praeger, 2009), 13.

می‌دانند جوامع به‌طور آهسته و بر اساس خواسته‌ها و نیازهای جوانان تغییر می‌کنند. بنابراین منظور از فضای سایبرنتیک، مجموعه سخت‌افزارهای تسهیل‌کننده ارتباطات، میان انسان‌ها و ماشین، نیست؛ بلکه خود آن ارتباطات است؛ درواقع به واسطه پیوند مضاعف فضا و معنا در فضای سایبرنتیک، می‌توان آن را یک رسانه ارتباطی و درعین‌حال، جایی برای گردآمدن مردم دانست.^{۵۲}

۴- جایگاه تربیت در فضای مجازی بارویکرددینی

مفهوم مؤلفه‌های تربیتی در دنیای رسانه به‌ویژه در فضای مجازی در عصر مدرنیزه امروز از جایگاهی بس مهم برخوردار است، هرچند درمیان رسانه‌های تعاملی مدرن در مقابل با رسانه‌های سنتی و معمولی، فضای مجازی در عصر کنونی مخاطبان بسیاری، از جمله کودکان را به خود اختصاص داده که از طریق شبکه جهانی اینترنت، اطلاعات بی‌شماری را در سراسر دنیا با فناوری مطلوب مبادله می‌کند، که از این گذرگاه می‌توان از ساختار دور و نزدیک از نظر تربیتی به‌ویژه تربیت دینی و اخلاقی امکان تحقق تربیت را برای کودکان فراهم نمود. به تعبیر دیگر فاصله‌های مکانی و حتی زمانی مانعی برای دسترسی نبوده و با شکسته شدن تمامی مرزها، دستیابی به هرگونه اطلاعات و دانش فراگیر اعم از علمی و تحقیقاتی و دیگر علوم رفتاری و اخلاقی و نیز اعتقادی و حتی ضد اخلاقی و هنجارشکنانه را به سهولت می‌توان به وضوح توسط کاربران دریافت و ارسال کرد. هرچند برخی بر این باورند که باتوجه‌به پذیرش اصل اساسی تحول در فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی و رشد شتابان فناوری‌های نوین و عدم کنترل واقعی آن توسط عواملان تربیتی، مطلوب‌ترین گزینه پیش روی سیاست‌گذاران و کنش‌گران تربیت دینی (اسلامی) در جامعه همسو شدن با این تحولات به نحو منطقی و عالمانه است. درواقع با تجدیدنظر در معنی و مفهوم مؤلفه‌های تربیت دینی و ارائه تلقی‌های نو و بدیع از مفاهیم ناظر بر تربیت دینی، بتوان ضمن همراهی منطقی و معقول با فناوری و فضاهای فناورانه، به ترمیم چهره نظام تربیت دینی نیز پرداخت.^{۵۳} یکی از خصیصه‌های بارز چالش‌برانگیز اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، ساخت‌شکنی^{۵۴} آن است. پدیده‌ای که با شکسته شدن معیارها و از بین رفتن حدود و ثغور فرهنگ‌ها همراه است، هیچ‌گونه مرزبندی را نمی‌پذیرد و فرصت مجاز برای هر نوع ارتباطی را که عرف جامعه می‌پسندد یا نمی‌پسندد فراهم می‌آورد. تربیت اخلاقی و دینی با حدود و مرزها سروکار دارد و اگر حد و مرزی وجود نداشته باشد آدمی می‌تواند به هر کاری مبادرت ورزد و دراین‌صورت سخن گفتن از تربیت اخلاقی (بایدها - نبایدها) و تربیت دینی (واجب - حرام) میسر نخواهد بود.^{۵۵} از آنجاکه فضای مجازی، به‌عنوان فضای دومی از زندگی واقعی است

۵۲. بهزاد دوران، «تأثیر فضای سایبر بر هویت اجتماعی»، (پایان نامه دکتری، تهران: دانشگاه مدرس، ۱۳۸۳)، ۹۲.
 ۵۳. سید مهدی سجادی، «فضای مجازی و نومفهوم‌پردازی در مولفه‌های تربیت دینی»، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های تربیتی، ۱۳۹۵، (۲)، (۱۴)، ۳۰.

54. Deconstruction.

۵۵. جمیله علم الهدی و دیگران، «بررسی تأثیر بکارگیری فاوا بر نگرش اخلاقی دانش‌آموزان راهنمای»، فصلنامه مطالعات برنامه درسی ۱۲ (۱۳۹۵)، ۱۲۴.

که مانند فضای واقعی نیازمند فرهنگ است. این فرهنگ، همان‌گونه که در فضای واقعی، از عوامل متعددی مانند: عرف، شرع، وضعیت اقتصادی و معیشتی، سطح تحصیلات و غیره ناشی می‌شود، در فضای مجازی نیز از همین عوامل تأثیر پذیرفته است. دین، نوعی زندگی است و تربیت دینی فرآیندی است که آدمی را برای شیوه خاصی از حیات به تعبیر علامه جعفری، حیات معقول مهیا می‌سازد.^{۵۶} هدف تربیت دینی، آن است که افراد جامعه را در فهم دین یاری رساند تا آنها بتوانند آگاهانه درباره آن بیندیشند؛ به عبارت دیگر، مربی چه در مقام معلم و چه در مقام والدین، باید شور و شوق فطری کودک را در خصوص جلال و جمال الهی پرورش دهد و از رهگذر آن، فضایل اخلاقی را به ملکات اخلاقی مبدل سازد. این کار زمانی ممکن است که اذهان و عواطف آدمی، درهای خود را به روی دین نبندد و تصور نشود که دین، چیزی منسوخ و مطالعه آن، فاقد ارزش است. بنابراین تنها راه سعادت‌مند شدن انسان، بهره‌مندی او از تعلیم و تربیت دینی است.^{۵۷} البته باید یادآور شد که تساهل و سهل‌گیری ذاتی دین نیست، بلکه مقتضای دین در پذیرش اصل دین است و حتی پس از پذیرش دین نیز در عمل به احکام و تکالیف آن، اهل مدارا و سهل‌گیری است.^{۵۸} بنابراین می‌توان نتیجه گرفت علی‌رغم اینکه در حوزه دین، اصول و فروع ثابت و غیرمتغیر بوده، دربرگیرنده تمام مؤلفه‌های آن تساهل‌پذیر باشد، نیست. بلکه به این معنا است که در نحوه اجرا و عمل و متناسب با شرایط زمان و مکان، این قابلیت در پویایی فقه شیعه برای برخورداری از این انعطاف به خوبی قابل نمایان است. به هر تقدیر باید با تجدید نظر در معنی و مفهوم مؤلفه‌های تربیت دینی و ارائه تلقی‌های نو و بدیع از مفاهیم ناظر بر تربیت دینی، بتوان ضمن همراهی منطقی و معقول با فناوری و فضاهای فناورانه، به ترمیم چهره نظام تربیت دینی نیز پرداخت. مهم‌ترین اصل در این نومفهوم‌پردازی پرهیز از مقاومت‌های ناشیانه و انکارآمیز در برابر پیشرفت‌های فناوری (عدم نفی فناوری و اقتضائات آن) از یک سو گریز از تلقی‌های جزم‌اندیشان، سنتی و خطی نسبت به مفاهیمی چون دین، معارف دینی، تربیت، تربیت دینی، روش‌های تربیت دینی، نقش یادگیرنده، نقش معلم، نقش مؤلف، نقش متن، نقش خواننده، ویژگی‌های رفتار و عمل فرد دین‌دار و در نتیجه ایجاد فضای مشتمل بر تقویت مهارت تفسیر و خلق معنا به وسیله یادگیرنده و کاهش نقش مؤلف و متن در تربیت دینی و تقویت خیال‌ورزی‌های متأملانه در خصوص آموزه‌ها و معارف دینی است.^{۵۹} زیرا در فضای ابرمتنی نویسنده

۵۶. سیدعلی حسینی‌زاده، سیره تربیت پیامبر (ص) و اهل بیت (ع)، جلد ۱ و ۲، تربیت فرزند (قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۶)، ۱۸۹.

۵۷. محمد رحیمی، «عوامل اجتماعی موثر بر شکاف نسلی؛ مطالعه موردی شهر خلخال»، (پایان نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، ۱۳۸۳)، ۴۱.

۵۸. علی اکبر رشاد، «کدام خشونت، کدام مدارا»، سایت پژوهشگاه علوم اسلامی، (۱۳۹۹)، دسترسی در ۱۳۹۹/۱۱/۳۰، <https://rashad.ir>

۵۹. سجادی، همان، ۳۱.

در یک تجربه پیچیده فضایی مادی، موقتی^{۶۰} تصویری،^{۶۱} مجازی،^{۶۲} فضای نوشتاری،^{۶۳} متنی و فضای سایبری درگیر می‌شود.^{۶۴} به‌طور کلی در زمینه ماهیت رسانه، دو دیدگاه وجود دارد: دسته‌ای از متفکران ماهیت رسانه را خنثی می‌دانند. به این تعبیر، رسانه در ماهیت خود چیزی جز ابزار نیست و همان‌طور که انسان برای مقاصد مختلف از ابزار استفاده می‌کند، می‌تواند از رسانه در حکم ابزاری برای انتقال مفاهیم و مضامین گوناگون بهره‌گیرد.^{۶۵} از سوی دیگر رویکرد انسان‌شناسانه در دیدگاه دوم، مدعی است که فناوری اطلاعات دارای ماهیت هنجارین است؛ یعنی دارای ذاتی مستقل و معنادار است. هایدگر در «فناوری چیست؟» برای اولین بار این دیدگاه را مطرح کرد. بنابراین، فناوری از دید او امری هستی‌شناسانه است که با ساختار وجودی انسان عجین شده است و جز در انطباق با انسان نمی‌توان آن را شناخت.^{۶۶} در نهایت این‌گونه می‌توان استنباط نمود که با ایجاد این رویکرد جدید بتوان زمینه‌های تعامل سازنده و هم‌اندیشی مطلوب را در راستای تقویت مفاهیم تربیتی در تربیت رسانه‌ای فراهم ساخت. البته این مهم مستلزم آن است که با بهره‌گیری از فناوری‌های نوین در دنیای معاصر و اعمال سیاست‌های پایدار اینترنت بهتر و برتر، برای سعادت‌مندی کودکان با روش‌های مؤثر و کارآمد در محیط‌های فردی، اجتماعی، آموزشی و تربیتی با مساعدت و یاری و ترغیب والدین و مربیان دلسوز و صاحبان اهل فن، بستر مناسب را رقم زد تا بدین‌وسیله از بروز آسیب‌های ضد اخلاقی در فضای اینترنت در جنبه‌های حمایتی از حقوق کودکان در امر تربیت جلوگیری شود.

۵ - فرآیند تربیت دینی کودکان در فضای مجازی

از آنجاکه یافتن الگوی مستدل و روشن، درخصوص نحوه تبیین و استقرار نگرش توحیدی در فرد و جامعه، می‌تواند راهگشای اصلی مسائل و معضلات تربیتی، به‌ویژه در جهان معاصر باشد، با استقرار نگرش جامعه توحیدی، در افراد تربیت‌یافته به خصوص کودکان و تنظیم جهت‌گیری آنان به سوی خداوند، همواره یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های پیام‌آوران الهی و مربیان در تربیت دینی بوده و هست. در سوره بقره، آیه یکصد و شصت و سوم این‌گونه بیان شده است: «و خدای شما، خدای یگانه‌ای است که غیر از او معبودی نیست. اوست بخشنده و مهربان.»^{۶۷} بی‌توجهی به سازکار تحقق عینی و عملی توحید در فرآیند تربیت، تقلیل‌گرایی و بی‌توجهی به ساحت‌های مختلف وجود آدمی، جایگزین شدن تدریجی اهداف میانی، مانند مبادی آداب اسلامی شدن متربی به جای هدف غایی

60. Temporal.

61. Imaginary.

62. Virtual.

63. Writing Space.

64. Brad Atchison, "Hypertext Literacy: Are We Teaching Students to Read and Write Hypertext?" *Journal of Educational Computing, Design & Online Learning* 5(2004), 221-227.

۶۵ محمدعلی دیباجی، «پرداختن به فلسفه رسانه»، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، فصلنامه مطالعات در رسانه و فرهنگ ۲ (۱۳۹۰)، ۶۲

۶۶ علم الهدی و دیگران، پیشین، ۱۳۰.

۶۷ «وَاللَّهُمَّ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَّا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ».

توحید، داشتن نگاه قطعی در فرآیند تربیت و بی‌توجهی به گستره حیات آدمی، ظاهرگرایی و غفلت از ساخت شاکله و هویت توحیدی، عدم تناسب تربیت با وسع ظرفیت و ظرافت‌های هر مرحله سنی از جمله چالش‌های قابل طرح می‌باشد.^{۶۸} بنابراین مناسب‌ترین راهکار برای مواجهه با آسیب‌ها در فضای مجازی تقویت عقاید و باورهای دینی از بدو کودکی است و این استحکام‌بخشی را باید با ورود کودک به سن هفت‌سالگی که دوره جدیدی از زندگی و تربیت وی می‌باشد آغاز نمود، از منظر تعالیم اسلامی یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین مراحل تربیت کودک به‌شمار می‌رود. در هیچ دین و مسلکی به این اندازه به تربیت کودکان توجه نشده است که این امر نشان می‌دهد که مسلمانان باید بیشتر در تربیت کودکان حساس باشند و رعایت حقوق آنها را مورد توجه قرار دهند، به‌طوری که در اسلام یک کودک نه از بدو تولد، بلکه از دوران قبل از تولد نیز دارای حق و حقوقی شده است. اگر دوره سیادت با ویژگی‌هایی مانند خودمحوری، فرمانروایی و ریحانه بودن برای کودک در نظر گرفته شود، در این دوره سخن از عید بودن و اطاعت‌پذیری کودک است که خود حاکی از لزوم تغییرات اساسی در رویه‌های تربیتی است. در این دوره - در منابع اسلامی - با عنوان دوره اطاعت و تأدیب کودک نام برده می‌شود. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «و عبد سبع سنین» فرزند هفت سال فرمانبردار است.^{۶۹} امام صادق (ع) نیز می‌فرماید: «در هفت سال دوم به تربیت و ادب کردن فرزند اقدام کن.»^{۷۰} گفتنی است تنها کودکانی دارای آمادگی لازم برای ورود به مرحله تأدیب و ادب‌آموزی هستند که دوره سیادت خود را به خوبی سپری کرده باشند و طعم محبت خالص و فراگیر والدین را چشیده و از امنیت و آزادی لازم در آن دوره برخوردار بوده باشند. در این مرحله آداب ظاهری و رفتاری بیشتر مورد توجه قرار دارد و آداب باطنی چندان مورد نظر نیست. منظور از تکلیف کردن، آن نیست که به علایق و انگیزه‌های کودک توجه نشود، بلکه آن است که کودک باید خود را در برابر تکلیف موظف احساس کند و بداند که اگر تن به تکلیف ندهد با الزاماتی روبرو خواهد شد.^{۷۱} برخی براین باورند که بهتر است آغاز ورود کودک به دوران رسمی تربیت را در هفت سالگی جشن گرفت تا با این کار متوجه شود وارد فضای زندگی موءدبانه شده است. جشن ادب به میزان بسیار زیادی موفقیت جشن تکلیف را افزایش خواهد داد.^{۷۲} با عبور از این مرحله زمینه ورود برای مرحله دوم فراهم می‌شود و آن عبارت است از؛ مقدمه درک مفهوم عبودیت و اطاعت از خدا در دوره نوجوانی (هفت سال دوم) با اطاعت از والدین و مربیان در نهاد کودک شکل می‌گیرد و او که در گذشته طعم محبت کامل و خیرخواهی والدین خود را درک کرده، در این مسیر وجدان می‌نماید که اطاعت از چنین افرادی

۶۸ کیومرث قیصری، «ارایه الگوی تربیت توحیدی بر اساس آموزه‌های قرآن و ائمه اطهار (ع) در دوره‌های سه‌گانه سنی»، (پایان‌نامه، همدان: دانشگاه بوعلی سینا، ۱۳۹۶)، ۷.

۶۹ محمدبن حسن حرّ عاملی، *تفصیل وسائل‌الشیعه الی تحصیل مسائل‌الشریعه* (قم: آل‌البیته (ع)، ۱۴۰۹)، ۴۷۶.

۷۰ محمد محمدی ری‌شهری، *میزان‌الحکمه*، جلد ۱ و ۳ (قم: انتشارات علمی، فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۷۵)، ۵۷.

۷۱ خسرو باقری، نرگس سجادیه و طیبه توسلی، *رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت* (تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۹)، ۲۵۶-۲۵۸.

۷۲ علیرضا پناهیان (سایت بیان معنوی)، «انتقال مفاهیم دینی به کودکان»، دسترسی در ۱۳۹۹/۱۲/۵، <http://panahian.ir>

موجب تعالی و پیشرفت او خواهد شد. البته کودک باید بداند که خود این پدر و مادری که ارباب هستند نیز عبد خدا هم هستند. فرزندسالاری با ایفای نقش ارباب در این مرحله سنی، لطمه بزرگی به فرآیند تربیت وارد می‌کند.^{۷۳} هرچند نگاه تربیتی اسلام به کودک در امر تربیت به قبل از تولد نیز برمی‌گردد و در محوریت نظام تربیتی خانواده قرار دارد. و این تکلیف بر والدین کودک فرض است که در کنترل فضای مجازی به‌گونه‌ای عمل نمایند که با فراهم نمودن زمینه‌های تربیتی، مسیر صحیح را از ابتدای طفولیت بر وی هموار سازند. تا در دوران نوجوانی و جوانی قابلیت‌های لازم برای در امان ماندن از محیط‌های مخرب و آلوده در فضای مجازی را پیدا نماید. یکی دیگر از عوامل مهمی که اقدامات والدین، سرپرستان و مربیان را درباره کودکان سر و سامان می‌دهد، رعایت غبطه، مصلحت و خیرخواهی آنان است. در حقوق اسلام، ولی، سرپرست یا مربی نمی‌تواند فراتر از خیر و صلاح کودک اقدامی را انجام دهد، زیرا مطابق قرآن کریم در آیه سی و چهارم سوره اسراء و انعام، آیه یکصد و پنجاه و دوم سوره انعام، این‌گونه بیان می‌دارد:^{۷۴} حتی کم‌ترین تصرف در مورد صغیر و اموال باید به بهترین شیوه و با مراعات مصلحت باشد.^{۷۵} همین‌طور در ابعاد رفتارهای کرامت‌گونه و توأم با مهر و محبت روایاتی بیان شده است که از زبان پیامبر اکرم (ص) و دیگر امامان شیعه (ع) در باب اکرام و محبت و حفظ کرامت نسبت به کودکان و متربیان می‌باشد که به‌طور کلی، در آنها توصیه شده که در ارتباط با غیر، به رفق و مدارا عمل نمایند و از هر نوع خشونت و تندی، به‌ویژه در برخورد با کودکان پرهیز کنند و بخشی از روایات از سیاق آن این‌گونه استنباط می‌شود که ضرب، ظلم و اذیت غیر و تنبیه بدنی، ظلم محسوب شده و حرام است. بنابراین تأدیب و تنبیه کودکان و متربیان در غیر موارد نص شده جایز نیست.^{۷۶} در قرآن کریم نیز به کرامت و برتری انسان بر سایر موجودات تأکید شده است. خداوند در سوره اسراء، آیه هفتاد در این‌باره می‌فرماید: «و ما همواره فرزندان آدم را به راستی گرامی داشتیم ...»^{۷۷} از دیدگاه اغلب مفسران، عمومیت این کرامت، شامل همه انسان‌ها، اعم از دین‌داران، مشرکان، کافران و منافقان و بیان حال جنس بشر است.^{۷۸} به‌نظر می‌رسد، با توجه به منزلت و جایگاه رفیع انسان از آن جهت که انسان مورد تکریم خداوند قرار دارد و این تکریم اختصاص به قشر خاصی ندارد و در تربیت و رشد و سعادت او به جای استفاده از روش‌های تنبیهی باید حرمت و کرامت‌متری (کودک) نگه‌داشته شود. زیرا کودکان از هر طبقه اجتماعی که باشند در معرض ابتلا به انواع آسیب‌ها در ارتباط با فناوری‌های جدید قرار دارند. شاید از این فرآیند بتوان در راستای مصالح عالی‌ه کودکان در احقاق حقوق آنان در عصر حاضر از جنبه‌های دینی حمایت نمود.

۷۳. همان.

۷۴. «وَلَا تَقْرُبُوا أَمْوَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ».

۷۵. محمد مهدی مقدادی، مجموعه مقالات (قم: دانشگاه مفید - یونیسف - ۱۳۹۲)، ۳۰۳.

۷۶. شهلا پاکدامن، فایزه پیمان پاک و پرپسا پور علمداری، مجموعه مقالات (قم: دانشگاه مفید، ۱۳۹۴)، ۲۷۱-۲۷۲.

۷۷. «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا».

۷۸. طباطبایی، پیشین، ۲۶۱.

۶- عوامل آسیب‌پذیری کودکان در فضای مجازی

از آنجاکه، این ابزار قدرتمند در عرصه اطلاع‌رسانی با فناوری مدرن خود ضمن دارا بودن فواید درخور توجه، خطرات و تهدیدهایی نیز برای جامعه و دیگر افراد، به‌ویژه کودکان را دربردارد، موجب شده تا در دنیای کنونی بخش عمده‌ای از جرایم، که مربوط به فضای مجازی است، اخلاق و امنیت فردی و اجتماعی را با چالش جدی مواجه نماید، لذا ضروری است به آسیب‌های اخلاقی و رفتاری کودکان در فضای اینترنت حول چند محور اساسی پرداخته شود:

۶-۱- تعارض ارزش‌ها

یکی از چالش‌های فراروی فرهنگ‌ها، برخورد با این پدیده است. زیرا اساساً ورود اینترنت همراه با ارزش‌های غربی، چالش‌های جدیدی را در سایر کشورها به وجود آورده است. دریک مطالعه تجربی نشان داده شده که استفاده نوجوانان و جوانان از اینترنت، باعث کاهش ارزش خانواده می‌گردد.^{۷۹}

۶-۲- بازدار زدایی

گمنامی و نامریی بودن کاربران، یکی دیگر از ویژگی‌های روابط اینترنتی است که سبب پیدایش آسیب‌های جدی اخلاقی و روانی می‌گردد. در فضای سایبری، فرد می‌تواند هر نقابی را بر خود بپوشاند و بدین وسیله، هرچه می‌خواهد بگوید و هرکاری را که می‌خواهد انجام دهد؛ بدون اینکه ترس از شناسایی و رسوا شدن را داشته باشد. این ویژگی، مایه کاهش خویشتن‌داری و بازدارندگی کاربران در برابر اعمال ناهنجار اخلاقی و ضد اجتماعی خواهد شد.^{۸۰}

۶-۳- اعتیاد به اینترنت

یکی از آسیب‌های جدی است، به‌طوری‌که «از میان ۴۷ میلیون نفر استفاده‌کننده از اینترنت در آمریکا ۲ تا ۵ میلیون نفر دچار اعتیاد اینترنتی شده‌اند و با معضلات زیادی گریبان‌گیر هستند.»^{۸۱} در کشور ما نیز بر اساس تحقیقات انجام شده بیشتر کاربران در اینترنت، جوانان هستند و ۳۵ درصد از آنها به جهت حضور در چت روم، ۲۸ درصد در بازی‌های اینترنتی، ۳۰ درصد به منظور چک کردن پست الکترونیکی و ۲۵ درصد به جهت جست‌وجو در شبکه جهانی هستند.^{۸۲}

۷۹. هما زنجانی‌زاده، «بررسی تاثیر اینترنت بر ارزش‌های خانواده در بین دانش‌آموزان»، *مجله انجمن جامعه‌شناسی ایران* ۶ (۲) (۱۳۸۴)، ۱۴.

۸۰. علیرضا صادق‌زاده قمصری، «راهنمای برنامه درسی تعلیمات دینی دوره دبیرستان و پیش‌دانشگاهی در بوطه نقد» در *مجموعه مقالات تربیت اسلامی*، کتاب ششم (تهران: مرکز مطالعات اسلامی، ۱۳۸۰)، ۱۶.

۸۱. ابوالقاسم اکبری و مینا اکبری، *آسیب‌شناسی اجتماعی* (تهران: انتشارات رشد و توسعه، ۱۳۹۰)، ۱۵۸.

۸۲. اسماعیل بیابانگرد، *فرزند من و رسانه* (تهران: مرکز امور زنان و خانواده ریاست جمهوری، ۱۳۸۷)، ۸۷.

۶-۴- بحران هویت و اختلال در شکل‌گیری شخصیت

واقعیت این است که از نظر صاحب‌نظران جامعه‌شناسی، شکل‌گیری هویت افراد تحت تأثیر منابع گوناگونی است. عمده‌ترین این منابع؛ خانواده، رسانه‌های گروهی مانند اینترنت، مدرسه و گروه همسالان است.^{۸۳}

۶-۵- افسردگی و انزوای فردی و اجتماع

افرادی که ساعت‌ها وقت خود را در سایت‌های اینترنتی می‌گذرانند، بسیاری از ارزش‌های اجتماعی خود را کنار گذاشته و به فعالیت فردی روی می‌آورند. نتایج پژوهش‌های شاندیز، نشان داد که استفاده زیاد از اینترنت به محیط‌های اجتماعی مرتبط است. برعکس، کاربرانی که از اینترنت کمتر استفاده می‌کنند، به‌طور عمده‌ای با والدین و دوستانشان ارتباط بیشتری دارند.^{۸۴}

۶-۶- بازی‌های برخط

سرگرمی از دیرباز به‌عنوان جزء جداناپذیر زندگی کودکان بوده است. هرچند می‌توان قائل به این شد که درحقیقت عامل آسیب‌ناهنوده و حتی باتوجه‌به تغییر و تحولات اجتماع، سرگرمی‌های کودکان هم دستخوش تحولاتی شده است. به‌ویژه با ظهور فناوری‌های نوین ارتباطی و گسترش فضای مجازی، جامعه بشری با پدیده‌ای به نام (بازی‌های آنلاین) روبرو می‌باشد. بازی‌های برخط در طول سال‌های اخیر به شدت افزایش یافته است. وسیله‌های ارائه این چنین بازی‌هایی شامل: رایانه‌های شخصی، کنسول‌های بازی، تلفن همراه با قابلیت اتصال آنلاین را در فضای مجازی به همراه داشته است. چنین بازی‌های با مشخصات و ویژگی‌های خاص خود همچون: گرافیک و جذابیت آن و همچنین چندکاربره بودن آن مورد توجه [کودکان] قرار گرفته است.^{۸۵} این گونه بازی‌ها، می‌تواند در شمار تهدیدات و آسیب‌های پیش‌رو علیه کودکان در فضای مجازی مطرح شود. این بازی‌ها به دلایل مختلف از قبیل رقابت شدید شرکت‌ها برای به دست گرفتن بازار و تولید در چهارچوب فرهنگی غرب، فقدان مرجع رسمی و قانونی در سطح ملی یا بین‌المللی برای بررسی و نظارت بر ساخت به لحاظ محتوا عمدتاً با خشونت، سکس و موسیقی مهیج همراه هستند.^{۸۶}

۶-۷- اتاق گفت‌وگوی آنلاین

یکی دیگر از آسیب‌های اخلاقی در تربیت کودکان در فضای مجازی چگونگی استفاده از اتاق‌های

۸۳ اکبری، همان، ۱۶۲.

۸۴ محمدصادق شجاعی، «روان‌شناسی و آسیب‌شناسی اینترنت در تعامل با دین»، فصلنامه علمی-تخصصی روان‌شناسی در تعامل با دین ۱(۱۳۸۷)، ۳.

85. UNICEF Innocenti Research Centre, Child Safety Online Global challenges and strategies, Technical Report, (2012), 25.

۸۶ مهدی زکوی، «تأثیر بازی‌های رایانه‌ای بر تمایلات بزهکارانه و انحراف کودکان و نوجوانان گیمن‌تی»، فصلنامه مطالعات فرهنگ ارتباطات ۷۰(۱۳۹۶)، ۱۰۵.

چت آنلاین و یا به عبارتی دیگر گفت‌وگوی آنلاین با افراد ناشناخته در محیط‌های تعریف شده در فضای مجازی می‌باشد.

بر اساس نظرسنجی‌هایی که انجام شده است به‌عنوان نمونه در انگلیس ۹۱ درصد از کودکان ۱۴ ساله یک نفر را به صورت آنلاین در فضای مجازی ملاقات و به گفت‌وگو پرداخته‌اند.^{۸۷} و یا از ۲۶۰۰ کودک در بحرین حدود ۴۳ درصد در تماس‌های آنلاین (اتاق‌های چت خصوصی)، با افراد ناشناخته در تماس و گفت‌وگو بوده‌اند.^{۸۸}

بنا به گزارش صندوق حمایت از کودکان (یونیسف)، چنین محیطی در فضای مجازی می‌تواند کودکان را در معرض خطر سوءاستفاده قرار دهد.^{۸۹} به‌نظر می‌رسد با توجه به خطر سوءاستفاده از کودکان در این اتاق‌های گفت‌وگو بیشتر دختران در معرض خطر و آسیب قرار داشته باشند. اگرچه بازم تعاملات فرهنگی و قومی کودکان می‌تواند در چنین پدیده‌ای دخیل باشد و خیلی از محدودیت‌های دنیای واقعی منجر به تعاملات کودکان به ارتباط و گفت‌وگوهای فضای مجازی منجر شود. به‌عنوان نمونه: (در آفریقای جنوبی والدین به دلیل خطرات محلی موجود برای دختران خود از تعاملات آنان در خارج از محیط خانه ممانعت می‌کنند و این خود سبب شده است تا دختران در اتاق‌های خواب خود ساعت‌ها از طریق چت‌های خصوصی ارتباطات خود را با دیگران برقرار و نیازهای اجتماعی خود را رفع نمایند).^{۹۰}

۶-۸- انحرافات اخلاقی و جنسی

یکی از آسیب‌های بارز فضای مجازی گسترش سوءاستفاده جنسی از طریق فضای مجازی است. در سال ۱۹۹۹م. گردهمایی جهانی تحت عنوان «کارشناسی برای حمایت از کودکان در برابر سوءاستفاده جنسی از طریق فضای مجازی» برگزار گردید که منجر به صدور قطعنامه‌ای شد که در آن آمده: هرچه فضای مجازی بیشتر توسعه پیدا کند، کودکان بیشتر در معرض محتویات خطرناک آن قرار خواهند گرفت. فعالیت‌های محرمانه مربوط به فحش‌های کودکان و پورنوگرافی که از طریق فضای مجازی مورد استفاده واقع می‌شود. اکنون از مسائل حاد به‌شمار می‌رود.^{۹۱} ناگفته نماند که؛ اصطلاح پورنوگرافی^{۹۲} برای اولین بار در فرهنگ لغت انگلیسی اکسفورد در

87. Eynon Rebecca, *Harnessing Technology: The Learner and their context – Mapping young people's uses of technology in their own contexts: A nationally representative survey*, British Educational Communications and Technology Agency (Department for Children, Schools and Families, Government of the UK, 2009), 7.

88. Julia Davidson, *State of the Nation Review of Internet Safety 2010*, Telecommunications Regulatory Authority, Kingdom of Bahrain, Manama, 2010, 4.

89. UNICEF Innocenti Research Centre, *Child Safety Online Global challenges and strategies*, op. cit, 29.

90. Tanja E. Bosch, 'Wots ur ASLR? Adolescent girls' use of cellphones in Cape Town', Paper submitted to e/merge 2008, University of Cape Town, Centre Educational Technology, Cape Town, South Africa, (2008), 8.

۹۱. اکبری، پیشین، ۱۶۳.

92. Pornography.

سال ۱۸۷۵ تعریف شد.^{۹۳} همین‌طور تعریف هرزه‌نگاری در فرهنگ لغات بریتانیکا «نمایش رفتار جنسی در کتاب‌ها، تصاویر، مجسمه‌ها، تصاویر متحرک و سایر رسانه‌ها برای ایجاد هیجان جنسی» می‌باشد.^{۹۴} هرچند تصاویر و سایر تصاویر سوءاستفاده جنسی و استعمار کودکان قبل از تبلیغ اینترنت وجود داشته است. به همین جهت ایجاد و گسترش شبکه جهانی وب از اوایل دهه ۱۹۹۰ همراه با کاهش چشمگیر هزینه‌های سخت افزار و ارتباطات راه دور، موجب افزایش جنایات مربوط به پورنوگرافی کودکان، از جمله تولید، توزیع و مالکیت آن شد.^{۹۵} در حال حاضر، فضای مجازی بیش از یک میلیون تصویر از هزاران کودک را تحت آزار و اذیت جنسی قرار می‌دهد.^{۹۶} تولید و توزیع تصاویر سوءاستفاده از کودکان در فضای مجازی که برآورد می‌شود میلیاردها دلار در سال باشد. همچنین برآورد حجم معاملات سالانه از ۱ تا ۳ میلیارد دلار به ۲۰ میلیارد دلار می‌رسد.^{۹۷} کنوانسیون حقوق کودکان و پروتکل‌های اختیاری آن در فروش، فحشا و هرزه‌نگاری کودکان تعبیر پورنوگرافی را به کار می‌برد: (در پورنوگرافی کودکان، با استفاده از هر وسیله‌ای، کودکان درگیر در فعالیت‌های جنسی را به طور واقعی یا شبیه‌سازی شده یا از طریق نمایش گزاردن قسمت‌های جنسی خود، همراه با اهداف جنسی مورد تصویربرداری قرار می‌دهند).^{۹۸} این موضوع با وجود آن که در ماده ۳۴ پیمان‌نامه حقوق کودک بیان شده است: «دولت‌های عضو متعهد شده‌اند که کودکان را در برابر همه اشکال بهره‌کشی جنسی و سوءاستفاده جنسی محافظت کنند.»^{۹۹} باتوجه‌به اینکه کودکان همواره در خطر تهدید سوءاستفاده جنسی قرار گرفته‌اند، در سال‌های اخیر با رشد روزافزون فناوری ارتباطات بروز این پدیده علیه کودکان شکل تازه‌ای به خود گرفته است و حیطة گستردگی آن طیف وسیعی از کودکان را هدف قرار داده است و از سویی دیگر به یک تجارت غیرقانونی پرسود برای سرمایه‌گذاران در این عرصه تبدیل شده است. شواهد مطالعاتی در این زمینه بیان‌گر آن است که سن کودکان در این نوع خشونت بنا به دسترسی راحت به انتقال اطلاعات در دنیای مجازی حداقل به ۵ سال می‌رسد.^{۱۰۰} این نشان‌گر تهدید جدی در بروز آسیب‌های فراروی کودکان می‌باشد. تا هنگام ظهور اینترنت، افراد مورد سوءاستفاده معمولاً دختران بودند. اما در سال‌های اخیر بسیاری از پسران بیشتر در خطر سوءاستفاده

93. Ferraro, M. M., E. Casey, & McGrath, M. *Investigating Child Exploitation and Pornography: The Internet, the Law and Forensic Science* (Cambridge, Massachusetts: Academic Press, 2005), 8.

94. J. P. Jenkins, (2017, April 20). "Pornography". Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/pornography>. See in March 2018.

95. Jon Carr, *Child abuse, child pornography and the Internet*, (UK: NCH, 2004), 11.

96. ECPAT International, (Violence against Children in Cyberspace A contribution to the United Nations Study on Violence against Children, 2005), 30.

97. Council of Europe. Organised crime situation report 2005. Provisional report. Strasbourg: Directorate General of Legal Affairs, Council of Europe. (This report clarifies data contained in the CoE's 2004 report, Organised crime situation report 2004: Focus on the threat of cybercrime. Summary. Provisional report, 2005), 8.

98. ECPAT International, op. cit., 32.

99. Convention on the Rights of the Child, op.cit., Article 34.

100. Max Taylor, Gemma Holland and Ethel Quayle, "Typology of Paedophile Picture Collections", *The Police Journal* 74(2)(2001), 106.

از اینترنت قرار گرفته‌اند.^{۱۰۱} بنا به گزارش صندوق حمایت از کودکان (یونیسف) سوءاستفاده و بهره جnsی از کودکان در فضای مجازی به سه طریق صورت می‌پذیرد: الف. ابتدایی‌ترین نوع آن آزار جنسی کودکان بدون رضایت به صورت آنلاین می‌باشد. ب. در نوع دوم کودکان خود تصاویر جنسی خود را به صورت آنلاین منتشر می‌نمایند. ج. نوع سوم آن با دسترسی سایر افراد به تصاویر جنسی کودکان، با تهدید به انتشار آن در فضای مجازی صورت می‌پذیرد.^{۱۰۲} متأسفانه هر یک از این امور به صورت مستقیم و غیرمستقیم در روند رشد جسمی، جنسی، شخصیتی و زندگی آینده کودک اثر منفی و فرساینده‌ای می‌گذارد و زودرس شدن بلوغ و تمایلات جنسی، شکنندگی جسمی، پیری زودرس، اعتیاد، خودفروشی، قتل و خودکشی ثمره تحمیل این شرایط بر اطفال به‌ویژه دختران نوجوان می‌باشد. برخی از اعمال پیش‌گفته از قدیم‌الایام وجود داشته‌اند ولی مشکل جدیدی از استثمار و بردگی جنسی نسبت به نوجوانان به‌ویژه دختران در سال‌های اخیر به وجود آمده که نگرانی شدید جوامع بین‌المللی را برانگیخته است.^{۱۰۳} یکی از نتایج سوءاستفاده جنسی از کودکان و به‌ویژه سوءاستفاده جنسی سازمان‌یافته، انتشار تصاویر (هرزه‌نگاری کودکان) است. رشد بازار جهانی اینترنت نیز پخش می‌شوند، منجر به همکاری متقابل پلیس و مقامات گمرکی جهان شده است. کمیته حقوق کودک از تغییرات قوانین کشورها، در جهت جرم‌انگاری استفاده از هرزه‌نگاری کودکان، همچون تولید و پخش آنها استقبال کرده است.^{۱۰۴} متأسفانه یکی از شیوه‌های سوءاستفاده جنسی از کودکان، در عصر حاضر پدیده‌ای به نام «هم‌زمان»^{۱۰۵} می‌باشد؛ که افراد در آن به صورت زنده حمله و تجاوز جنسی به کودکان را می‌بینند. بسیاری از این کودکان نمی‌دانند که از آنها فیلمبرداری می‌شود یا اصلاً چنین تکنولوژی برای انجام این کار وجود دارد. کشورهایی مانند کامبوج، اندونزی، فیلیپین و تایلند که در تلاش هستند تا از شهرت خود در گردشگری جنسی کودکان بکاهند، هم‌اکنون با توریست‌های جنسی مواجه شده‌اند که باعث می‌شوند پورنوگرافی کودکان در فضای سایبری نیز به اشتراک گذاشته شود. بنابراین در کشورهای در حال توسعه، خشونت فضای سایبری، حتی برای کودکانی که خودشان به اینترنت دسترسی ندارند، به دنیای واقعی کشیده شده است.^{۱۰۶} برخی ویژگی‌های اینترنت همچون امکان گمنام ماندن کاربران و سهولت دسترسی به اطلاعات سبب شده مصرف هرزه‌نگاری در اینترنت به شکل چشمگیری بیشتر از دیگر شکل‌های رسانه‌ای باشد. اگر تا پیش از این افراد برای تهیه محتوای هرزه‌نگارانه در قالب مجله، کتاب، یا فیلم ناگزیر از مراجعه به

101. S. Cooper, "Medical Analysis of Child Pornography" In *Medical and Legal Aspects of Child Sexual Exploitation*, ed. S. Cooper, R. Estes, A. Giardino, N. Kellogg & V. Vieth (Saint Louis: GW Medical Publishing, 2005), 223.

102. UNICEF Innocenti Research Centre, *Child Safety Online Global challenges and strategies*, op. cit., 13.

۱۰۳. هوشنگ آبروشن، کودک‌آزاری و راه‌های مقابله با آن (تهران: نشر اندیشه، ۱۳۸۷)، ۸۴.

104. Unicef, *Innocenti digest jurnal, Children and Violence*, Number 2. 1997.

105. Real Time.

106. Ibid.

فروشگاه‌های رسمی (در کشورهایی که عرضه محتوای هرزه‌نگارانه قانونی است) یا زیرزمینی (در کشورهایی که غیرقانونی است) بودند، حال می‌توانند در منزل یا محل کارشان به سادگی و تنها از طریق دسترسی به شبکه جهانی اینترنت و بدون دیده شدن و شناخته شدن توسط دیگران به این نوع محتواها دسترسی داشته باشند.^{۱۰۷} به نظر می‌رسد سوءاستفاده جنسی و انحرافات اخلاقی از کودکان با این شبکه گسترده و روبه‌تزايد در جهان امروز، نسبت به سایر آسیب‌های اشاره شده در فضای مجازی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده که باید از طریق آگاهی‌بخشی و برنامه‌ریزی معقول از سوی متولیان امر از جمله والدین و مربیان و دیگر صاحب‌نظران در شناسایی و رعایت حقوق کودکان اهتمام لازم به عمل آید.

۷- معیارهای حمایت محور حقوقی از آسیب‌ها در فضای مجازی

با بررسی نهایی در این نوشتار می‌توان با پذیرش و بهره‌گیری از معیارهای حمایت‌محور در تحقق حقوق کودکان در فضای مجازی و رویکردهای مندرج در اسناد عام و حتی منطقه‌ای در این زمینه، با اجرای قوانین ضابطه‌مند حمایت از کودکان در فضای مجازی را مورد تدوین و تصویب قرار داد. به‌ویژه با رویکرد رعایت معیارها و اصول حاکم بر کشورهای مسلمان و قوانین ایران اسلامی در کنترل حقوق تربیتی و رفتاری کودکان، با اتخاذ شیوه‌های اصلاحی و بهره‌جویی از الگوهای پایدار، به‌عنوان روش‌های پیشگیری از بروز آسیب‌های تربیتی و اخلاقی، اعتماد کودکان را در فضای اینترنتی به خود جلب نمود، که به جهت ضرورت به برخی از این راهکارها اشاره می‌شود. البته ناگفته نماند برای اثربخشی این رویکرد مهم، ضرورت حمایت‌های همه‌جانبه از سوی دولت‌ها، بخش خصوصی و خانواده‌ها و نیز همکاری خود کودکان امری اجتناب‌ناپذیر می‌باشد.

۷-۱- تقویت ظرفیت‌های جامعه جهت حمایت از کودکان در فضای مجازی

البته ناگفته نماند که تقویت ظرفیت‌های قابل توجه برای حمایت از کودکان به اشکال گوناگون دیگری وجود دارد، همچنان که در نگاه صندوق حمایت از کودکان (یونیسف) نهادها، سازمان‌های اجتماعی و دولتی و سازمان‌های جامعه مدنی مسؤؤل تضمین اجرای سیاست‌ها و مکانیسم‌های مؤثر جهت حفاظت از کودکان در برابر خطرات و آسیب‌های فضای مجازی هستند.^{۱۰۸} این خود بیانگر توجه به ابعاد تربیتی و رفتاری کودکان از طریق دیگر در سایر جوامع بشری می‌باشد. خوشبختانه در اسناد داخلی در سال ۱۳۹۶ شورای عالی فضای مجازی در راستای افزایش ظرفیت‌های ارتباطی و امنیتی کشور سند تبیین الزامات شبکه ملی اطلاعات را به تصویب رساند. در این سند، تعریف و الزامات مصوب شبکه در شش محور ۱- زیرساخت ارتباطی فضای مجازی کشور؛ ۲- استقلال؛ ۳- مدیریت؛ ۴- خدمات؛ ۵- سالم‌سازی و امنیت؛ ۶- تعرفه و مدل اقتصادی شبکه ملی اطلاعات،

۱۰۷. یونس شکرخواه، فضای مجازی ملاحظات اخلاقی، حقوقی، اجتماعی (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۰)، ۱۲۹.

108. Unicef, Innocenti digest jurnal, Children and Violence, op.cit., 77.

تبيين و در قالب اصول حاکم بر طراحی شبکه بيان شده‌اند. همچنين، یک بخش مجزا به الزامات فرهنگی و اجتماعی توسعه شبکه اختصاص یافته است. در تدوين اين سند و در راستای تحقق فضای مجازی اسلامی - ایرانی و ارتقای جایگاه و قدرت سایبری جمهوری اسلامی ایران، اهداف متعددی مورد تأکید بوده است که برخی به صورت مستقیم و مشخص و برخی ديگر به صورت غیرمستقیم با حوزه سالم‌سازی فضای مجازی و موضوعات فرهنگی و اجتماعی مرتبط است. از جمله این اهداف:

- ۱- حق استقلال و حاکمیت ملی در عرصه فضای مجازی؛ ۲- ارائه تسهیلات و ایجاد مزیت برای خدمات و محتوای اسلامی - ایرانی؛ ۳- سالم‌سازی فضای مجازی و مدیریت مقابله با تهدیدات فرهنگی و اجتماعی؛ ۴- توسعه خدمات و محتوای دیجیتالی بومی در جهت توسعه و پیشرفت کشور مطابق الگوی اسلامی - ایرانی؛ ۵- مقابله با اشراق، سلطه و نفوذ فرهنگی، سیاسی، امنیتی و اقتصادی بیگانگان.^{۱۰۹} هرچند این گونه استنباط می‌شود که با وجود جنبه راهبردی این سند در توسعه فضای مجازی ایمن و قابل دسترس برای عموم، توجه لازم و همسو با رویکردی حمایت‌محور نسبت به کودکان صورت نپذیرفته است.

۲-۷- توانمندسازی کودکان و ارتقای توانایی آنها در مقابل آسیب‌ها

این‌گونه توانمندسازی‌ها ابتدا باید از سوی والدین در خانواده برای کودک هنجارسازی شود و در مرحله بعد با استفاده از سیستم آموزشی در مدارس و ... در وجود کودک نهادینه شود. بنا به رهیافت صندوق حمایت از کودکان در این زمینه چنین توانمندسازی در دو گروه حمایتی قرار خواهد گرفت:

الف- ارائه اطلاعات و آگاهی‌بخشی به کودکان نسبت به نحوه فعالیت و استفاده از فضای مجازی.

ب- ترویج فرهنگ به‌کارگیری فناوری‌های نوین ارتباطی در زندگی روزمره.^{۱۱۰} در بخش اول از دیدگاه صندوق حمایت از کودکان (یونیسف) مهم‌ترین پیام‌های اطلاعاتی در راستای آگاهی‌رسانی موضوعاتی از قبیل: (حق کودک بر دریافت اطلاعات، حمایت از حریم خصوصی سایبری، نحوه استفاده از اینترنت و امنیت سایبری) می‌باشد. جهت انتشار چنین اطلاعاتی در ابتدا باید از مدارس و سایر محیط‌های آموزشی و سپس تبلیغات عمومی و پیام‌های رادیویی استفاده نمود.^{۱۱۱} به‌عنوان نمونه در اروپا جهت توسعه اینترنت امن برای کودکان اقدامات گسترده‌ای جهت آگاه‌سازی کودکان و نوجوانان به کار گرفته شده است. در این اقدام، با طراحی و اجرای وب‌سایتی در فضای مجازی با عنوان بایک^{۱۱۲} سازکاری مشارکت‌جویانه با همکاری کودکان و استفاده از روش‌های نوین ارتباطی سعی بر آن دارد کودکان را جهت توسعه اینترنت امن آموزش و راهنمایی نماید. بنابراین به‌نظر می‌رسد جهت تحقق چنین روش‌های نوین اطلاع‌رسانی خطرات و آسیب‌های فراروی کودکان در

۱۰۹. سند تبیین الزامات شبکه ملی اطلاعات، مصوب شورای عالی فضای مجازی، ۱۳۹۵/۰۹/۲۰.

110. UNICEF Innocenti Research Centre, Child Safety Online Global challenges and strategies, op. cit., 71.

111. Unicef, Innocenti digest jurnal, Children and Violence, op.cit., 71.

112. Betterinternetforkids (Bik), Visit in: <https://www.betterinternetforkids.eu>

فضای مجازی و همچنین توسعه (اینترنت امن) و قابل دسترس برای کودکان، نیاز به توجه دولت‌ها و سرمایه‌گذاری‌های مطلوب می‌باشد. در بخش دوم می‌توان از ظرفیت و توانایی شبکه‌های اجتماعی استفاده نمود.^{۱۱۳} زیرا بدون شک گزارش‌دهی آنلاین می‌تواند تأثیر قابل توجهی را در فرآیند انتقال اطلاعات و گسترش آن داشته باشد. در کشورهایی همچون انگلستان جهت سهولت گزارش آنلاین از طریق کودکان با قرار دادن آیکنی خاص به نام (ClickCEOP) در سایت‌های خود این امکان را برای کودکان فراهم نموده‌اند که با فشردن این آیکن سریعاً گزارشی مبنی بر اعمال خشونت آنلاین برای سازمانی مشخص در این زمینه ارسال می‌گردد و سریعاً از این طریق می‌توانند فرد مجرم را مورد شناسایی قرار دهند.^{۱۱۴} در همین زمینه کمیته حقوق کودک تأکید فراوانی بر اجرای این سازکار دارد. به نحوی که توصیه می‌کند همه کشورهای عضو کنوانسیون حقوق کودک می‌بایست سیستم گزارش‌دهی قابل دسترسی را در جهت گزارش هرگونه اقدامات مخاطره‌آمیز علیه کودکان اجرایی نمایند.^{۱۱۵} به‌عنوان مثال در کشور هند این سازکار از سال‌های ۲۰۱۰ به‌کار گرفته شده و حدود ده درصد از خشونت‌های جنسی آنلاین از این طریق گزارش شده است.^{۱۱۶} در ایران هم بحث نظارت ویدیویی در مدارس از طریق نصب دوربین‌های مداربسته از سال ۱۳۸۷ آغاز شد و قبل از آن نیز موضوع استفاده از این نوع پایش در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی موجب اعتراض دانشجویان شده بود. پس از آن مدیران برخی از مدارس شهرستان‌های تهران اقدام به نصب دوربین‌های مداربسته در مدارس تحت مدیریت خود کردند. برخی از مدیران که این روش را به‌کار گرفته‌اند به‌طور غیر رسمی هدف آن را حراست و حفاظت فیزیکی از محیط مدرسه، بررسی رفتار و عمل‌کرد دانش‌آموزان و معلمان، کنترل عمل‌کرد آموزشی و جلوگیری از ورود تلفن همراه به مدرسه عنوان می‌کنند.^{۱۱۷}

۷-۳- اقدامات اجرایی و مشارکت جویانه با سایر سازمان‌های داخلی و بین‌المللی

باتوجه به گستردگی آسیب‌های موجود علیه کودکان در فضای مجازی در جهت افزایش حمایت‌های مالی همچون تعیین منابع و بودجه مورد نیاز و حسب مورد تأمین نیروی مجرب و متخصص در این امر در راستای مقابله با جنبه‌های تربیتی، می‌توان با سازمان و ارگان‌های ذی‌ربط همچون سازمان بهزیستی و وزارت دادگستری مشارکت و همکاری نموده و در جهت تأثیرپذیری هر چه بهتر از این اقدامات مشارکت جویانه خود با سازمان‌های بین‌المللی مرتبط همچون صندوق حمایت از کودکان

113. UNICEF Innocenti Research Centre, Child Safety Online Global challenges and strategies, op. cit., 73.

114. Unicef, Innocenti digest jurnal, Children and Violence, op. cit., 73

115. Committee on the Rights of the Child, *General Comment No. 12: The right of the child to be heard*, CRC/C/GC.12 (United Nations, New York, 2009), 26-27.

116. Plan India, 'Girls in a Changing Landscape: Urban and digital frontiers – The state of the girl child in India 2010', New Delhi, September 2010, 31.

۱۱۷. فرید محسنی، «سهم کودکان و نوجوانان از حمایت کیفری در فضای مجازی و حقیقی»، *آموزه‌های حقوق کیفری* (۱۳۹۰)، ۱۶۳.

«یونیسف» مشارکت فعالانه‌ای در جهت حفاظت و حمایت از کودکان در فضای مجازی به عمل آورد. بنابراین با وجود چنین رویکرد حمایت‌محور از سوی این سازمان بین‌المللی در ایران، توصیه می‌شود سازمان‌ها و نهادهای ملی مذکور نهایت همکاری و اقدامات مشارکت‌جویانه خود را در جهت حمایت و ارائه خدمات بهتری برای کودکان نسبت به پیشگیری و مقابله با این پدیده با سازمان مزبور به عمل آورند. از چنین همکاری و مشارکت‌ها در حیطه داخلی می‌توان به راه‌اندازی شورای عالی فضای مجازی اشاره نمود، که در سال ۱۳۹۰ نقطه کانونی متمرکزی برای سیاست‌گذاری، تصمیم‌گیری و هماهنگی در فضای مجازی کشور به دستور مقام معظم رهبری به وجود آوردند. این شورا با برنامه‌ریزی و هماهنگی مستمر و به منظور صیانت از آسیب‌های ناشی از فضای مجازی، وظیفه ایجاد مرکزی به نام (مرکز ملی فضای مجازی) به منظور اشراف کامل و به روز، نسبت به فضای مجازی در سطح داخلی و جهانی و تصمیم‌گیری نسبت به نحوه مواجهه فعال و خردمندانه با این موضوع، از حیث سخت‌افزاری، نرم‌افزاری و محتوایی، در چهارچوب مصوبات شورای عالی نظارت بر اجرای دقیق تصمیمات در همه سطوح را بر عهده دارد.^{۱۱۸} اما به نظر می‌رسد همچنان این شورا فعالیت قابل توجهی در فضای مجازی نداشته است. لذا می‌بایست مشارکت‌های فعال و مؤثری در این موضوع با شورای عالی فضای مجازی جهت احقاق حقوق کودکان و برقراری امنیت سایبری صورت پذیرد.

۷-۴- ایجاد فضای مشتمل بر تقویت و غنای گسترده حوزه نومفهوم‌پردازی اجتهادی

تلاش‌های تربیتی باید متوجه دوجبهت‌گیری اساسی باشند؛ یکی تأکید بر رویکرد «تربیت رسانه‌ای» در عین توجه به ملاحظات از تلقی «رسانه تربیتی» از یک سو، و نومفهوم‌پردازی درخصوص چگونگی و ماهیت آنچه که از طریق ارتباط مجازی در دسترس دیگران قرار می‌گیرد، از سوی دیگر است. امروزه فناوری‌هایی چون ماهواره و اینترنت و فضاهایی چون فیس بوک، توئیتر، تلگرام، اینستاگرام و ... هر نوع اطلاعاتی را قابل دسترس می‌کنند و در عمل امکان جلوگیری از آنها نیست. اما می‌توان درخصوص مکانیسم تبادل و محتوای آنچه که مبادله می‌شود تفسیر و تلقی دیگری ارائه کرد تا دیگر ساخت‌زدایی از ساختارهای متقابل چالش محسوب نشود.^{۱۱۹} به دیگر عبارت ما به تفسیر اجتهادی نو و تلقی متساهل از مفاهیم، رفتارها، ابزارها، فضاها، روش‌ها و محتواهای برنامه تربیت دینی نیازمندیم تا از طریق تجدیدنظر مفهومی و معنایی بتوانیم از حجم چالش‌های پیش‌روی تربیت دینی بکاهیم. اینکه نومفهوم‌پردازی اجتهادی و متساهل چگونه، با چه روشی، در چه قلمرویی از تربیت دینی باید انجام پذیرد، خود بحث و بررسی توسط صاحب‌نظران حوزه رسانه و دین را درجای

۱۱۸. ایمان جعفری، «شبکه ملی اطلاعات، تنها بستر حفاظت از کودکان در فضای مجازی»، فصلنامه موعود ۱۹۲ و

۱۹۳ (۱۳۹۵)، ۱۲۷.

۱۱۹. سجادی، پیشین، ۳۰.

دگر می‌طلبد.^{۱۳۰}

به نظر می‌رسد در جهان معاصر، احترام به حقوق کودک، اندیشه‌ای اساسی در تربیت آنان و حمایت و مساعدت همه‌جانبه در رشد فکری و سلامت روحی و روانی آنان به‌شمار می‌رود. شاید بتوان با بیان این‌گونه معیارهای حمایت‌محور در راستای حقوق مادی و معنوی کودکان براساس منافع و مصالح عالیه آنها قدم‌های اساسی را در این مسیر برداشت.

نتیجه‌گیری

در دنیای کنونی با افزایش دسترسی به اینترنت و استفاده گسترده از تلفن‌های هوشمند توسط کودکان، در فضای مجازی و رسانه، این مهم تبدیل به یک هشدار جدی برای جامعه بشری شده است. این امر باعث گردیده تا تربیت و پرورش فضائل اخلاقی در کودکان در فضای سایبری به یک موضوع روز نهادهای علمی و فرهنگی تبدیل شود. فرهنگ اینترنت و یا همان فرهنگ دیجیتال به‌عنوان شبکه جهانی اطلاعات و شاهراه اصلی ارتباطات، برای انسان سطوح مختلفی از دسترسی‌های اطلاعاتی، فرهنگی، ارتباطاتی، آموزشی، سرگرمی و ... را فراهم آورده است که به دلیل دسترسی آسان، قادر است به محض اتصال تمامی اطلاعاتی را که در تضاد با منافع عالیه کودک نیز هست را پیش روی وی قرار دهد. این پدیده فراتر از محدودیت‌ها و مرزهای جغرافیایی، نژادی، طبقاتی، مذهبی و فرهنگی علیه کودک قابل مشاهده بوده و فراگیری آن به حدی است که تمام ابعاد زندگی کودک را در بر گرفته، زمینه را برای تخریب مؤلفه‌های تربیتی فراهم می‌نماید و موجب اخلال در روند اخلاقی کودکان می‌شود. همین امر موجب شده تا حق تربیت در کودکان به فراموشی سپرده شود و یا مورد بی‌مهری قرار گیرد. چالش‌های کودک آنلاین امروزه به حدی است که تمامی کشورها از جوامع فراصنعتی تا جوامع جهان سوم، آن را تهدیدی جدی برای آینده نوع بشر و دوران کودکی را در فرد انسانی تلقی می‌کنند و براین اساس با استفاده از سازکارهای داخلی، منطقه‌ای، بین‌المللی و جهانی سعی در کنترل فناوری‌های مرتبط با انتشار اطلاعات و محدودسازی مثبت ارتباطات دارند. کشورهای توسعه‌یافته مدت‌ها است که با برنامه‌هایی از جمله آگاه‌سازی خانواده‌ها، آموزش معلمان، تثبیت سواد دیجیتال، راه‌اندازی سیستم‌های نظارتی، تصویب قوانین مختلف و نمونه‌هایی از این دست سعی دارند استفاده قاعده‌مند از فناوری اطلاعات و ارتباطات را مدیریت کنند. این امر نیازمند معیارهای حمایت‌محور از وضع قوانین و اسناد موجود و در دسترس نهادهای حمایتی و بین‌المللی می‌باشد که می‌تواند بخشی از دغدغه‌های حقوق کودک را از سوی متولیان امر تأمین نماید. از آنجاکه فضای مجازی و رسانه‌ای یکی از محیط‌های تأثیرگذار در تربیت به حساب می‌آید، هرچه محیط با معیارهای دینی منطبق باشد، شرایط برای تربیت دینی نیز بیشتر فراهم خواهد شد. ناگفته نماند که در مورد حقوق کودک در مبانی دینی تقسیم‌بندی‌های فراوانی ارائه شده و از انواع مختلفی مانند حقوق زیستی، عاطفی، روانی، تربیتی، اخلاقی، معنوی و ... برخوردار است. در بُعد

۱۳۰. همان، ۳۰.

حقوق تربیتی می‌تواند خود ترکیبی از احترام به هویت کودک و ابعاد شخصیتی، مشارکت در امور فردی، توانمندسازی رفتاری، آگاهی‌بخشی و مقابله با آسیب‌های موجود در فضای رسانه‌ای و دیگر شبکه‌های اجتماعی باشد. افزون بر آنکه با رویکرد مؤلفه‌های دینی بتوان زمینه‌های تعامل سازنده و هم‌اندیشی مطلوب را در راستای تقویت مفاهیم تربیت دینی و رسانه‌ای را فراهم نمود. این مهم نیازمند بهره‌گیری از فناوری‌های نوین در دنیای معاصر برای سعادت‌مندی کودکان با روش‌های مؤثر و کارآمد در محیط‌های فردی، اجتماعی، آموزشی و تربیتی با مساعدت و ترغیب والدین و مربیان دلسوز می‌باشد. تا بدین‌وسیله از فزونی آسیب‌های ضد اخلاقی در فضای اینترنت از حمایت‌های حقوقی کودکان در امر تربیت استفاده کرد. هرچند اعلامیه جهانی حقوق کودک و کنوانسیون حقوق کودک گامی مثبت در توجه به کودک و نیازمندی‌های وی برداشته است که برخی مستقیماً تعلیم و تربیت کودک را مد نظر قرار داده، برخی موانع تربیت را گوشزد نموده و بعضی دیگری بهداشت روانی کودک را به‌عنوان مقدمه ضروری و زمینه‌ساز تربیت مورد تأکید قرار داده است. ولی از نتایج حاصله این‌گونه برمی‌آید جایگاه تعلیم تربیتی کودک از منظر شریعت، اهداف تربیتی اسلام با اهداف غایی و واسطه‌های ترسیم شده، شامل انواع ارتباط با خود، دیگران، خداوند و طبیعت می‌باشد و از آنجا که نقطه مشترک همه اینها خداوند متعال است، می‌تواند به‌عنوان چراغ راه و برترین و کامل‌ترین حامی حقوقی در تربیت کودک برای ترسیم زندگی سعادت‌مند بر مبنای تعالیم همه ادیان الهی به‌ویژه اسلام باشد. هرچند در بخش‌هایی از اسناد موجود و مفاد کنوانسیون این هدف غایی مورد غفلت قرار گرفته و حتی در برخی مواد مغایر با این هدف دینی است. بدین سان با اذعان به ضرورت حمایت‌های حقوقی از کودکان و با وجود چنین معضلاتی در فضای مجازی به‌نظر می‌رسد؛ ۱- می‌توان با شناسایی و درک عناصری که باعث آسیب‌پذیری آنان در چنین محیطی می‌شود، اقدامات حقوقی و تربیتی را در جهت ایجاد فضای مجازی امن و سالم بر اساس منافع عالیه کودک از طریق نهادهای اجتماعی همانند خانواده، محیط‌های آموزشی، نهادهای دولتی و بین‌المللی با توانمندسازی و تقویت و با مشارکت کودکان، جهت دسترسی به فضایی امن به انجام رساند؛ ۲- برای حمایت همه‌جانبه از کودکان با تأکید بر حق تربیت آنان در فضای مجازی، در سطوح مختلف سنی کودکان می‌توان از به‌کارگیری استراتژی‌ها و راهکارهای تقنینی در گستره قوانین حمایت‌محور در فضای مجازی هر کشور یا دولتی بهره برد. این منوط به رعایت ضوابط و استانداردهای بین‌المللی در راستای حمایت و صیانت از کودکان در برابر هر نوع سوءاستفاده، همسو با در نظر گرفتن مصالح و منافع عالیه کودکان می‌باشد؛ ۳- رسالت صاحب‌نظران و نظریه‌پردازان حوزه دین ایجاب می‌کند تا با تجدیدنظر در مفاهیم و مؤلفه‌های حمایتی و ارائه تلقی‌های نو از مفاهیم حاکم بر تربیت دینی به صورت منطقی و عقلانی در فضای مجازی نسبت به گسترش تربیت رسانه‌ای سهم بسزایی را در عرصه جهانی برای مخاطبان خود، به‌ویژه کودکان اختصاص دهند.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- قرآن کریم. ترجمه: ابوالفضل بهرام‌پور.
- آبروشن، هوشنگ. کودک‌آزاری و راه‌های مقابله با آن. چاپ دوم. تهران: نشر اندیشه، ۱۳۸۷.
- ابراهیمی، محمد. «اعلامیه حقوق کودک»، دسترسی در؟،
<http://pajoohe.com/fa/index.php?Page=definition&UID=38898h>. see in: 18 February 2018
- اکبری، ابوالقاسم و مینا اکبری. *آسیب‌شناسی اجتماعی*. تهران: انتشارات رشد و توسعه، ۱۳۹۰.
- امامی، سید حسن. *حقوق مدنی*. جلد ۵. چاپ دوازدهم. تهران: نشر اسلامی، ۱۳۷۶.
- باستانی، برومند. *جرایم رایانه‌ای و اینترنتی*. تهران: انتشارات بهنامی، ۱۳۸۳.
- باقری، خسرو، نرگس سجادیه و طیبه توسلی. *رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت*. تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۹.
- علی همت بناری. «بررسی انتقادی سبک فرزندپروری مقتدرانه براساس دیدگاه ائمه اطهار(ع)». *فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات اسلام‌شناسی و روان‌شناسی* ۱۶ (۱۳۹۴): ۱۳۵-۱۵۵.
- بهشتی، محمد. *مبانی تربیت از دیدگاه قرآن*. چاپ اول. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۰.
- بیابانگرد، اسماعیل. *فرزند من و رسانه*. تهران: مرکز امور زنان و خانواده ریاست جمهوری، ۱۳۸۷.
- پارسا، محمد. *روان‌شناسی تربیتی*. تهران: نشر سخن، ۱۳۷۴.
- پاکدامن، شهلا، پیمان پاک فایزه و پریسا پورعلمداری. *مجموعه مقالات*. قم: دانشگاه مفید، ۱۳۹۴.
- علیرضا پناهیان (سایت بیان معنوی)، «انتقال مفاهیم دینی به کودکان»، دسترسی در <http://panahian.ir> در ۱۳۹۹/۱۲/۵، دسترسی در ۱۳۹۹/۱۲/۵.
- پیوندی، غلامرضا. *حقوق کودک*. چاپ اول. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰.
- جعفری لنگرودی، محمد جعفری. *ترمینولوژی حقوق*. تهران: گنج دانش، ۱۳۶۸.
- جعفری، ایمان. «شبکه ملی اطلاعات، تنها بستر حفاظت از کودکان در فضای مجازی». *فصلنامه موعود* ۱۹۲ و ۱۹۳ (۱۳۹۵): ۱۲۰-۱۲۷.
- حرّ عاملی، محمدبن حسن. *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. قم: آل البیت (ع)، ۱۴۰۹.
- حسینی‌زاده، سیدعلی. *سیره تربیت پیامبر(ص) و اهل بیت (ع)*. جلد ۱ و ۲، تربیت فرزند. چاپ ششم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۶.
- دادگران، سید محمد. *مجموعه مقالات ارتباط جمعی در مطبوعات*. تهران: انتشارات رسانه، ۱۳۸۴.
- دوران، بهزاد. «تأثیر فضای سایبر بر هویت اجتماعی». رساله دکتری. تهران: دانشگاه مدرس. بی تا.
- دلشاد تهرانی، مصطفی. *سیری در تربیت اسلامی*. چاپ سوم. تهران: انتشارات دریا، ۱۳۸۵.
- دیباجی، محمدعلی. «پرداختن به فلسفه رسانه، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی». *فصلنامه مطالعات در رسانه و فرهنگ* ۲ (۱۳۹۰): ۴۹-۶۵.
- رحیمی، محمد. «عوامل اجتماعی موثر بر شکاف نسلی؛ مطالعه موردی شهر خلخال». پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، ۱۳۸۳.

- پژوهشگاه اسلامی، وبگاه رسمی آیت الله علی اکبر رشاد، «کدام خشونت، کدام مدارا»، ۱۳۹۹/۱۱/۳۰، rashad.ir
- زکوی، مهدی. «تأثیر بازی‌های رایانه‌ای بر تمایلات بزهکارانه و انحراف کودکان و نوجوانان گیمنتی». *فصلنامه مطالعات فرهنگ ارتباطات* ۷۰ (۱۳۹۶): ۱۰۳-۱۳۱.
- زنجانی‌زاده، هما. «بررسی تأثیر اینترنت بر ارزش‌های خانواده در بین دانش‌آموزان». *مجله انجمن جامعه‌شناسی ایران* ۶(۲)(۱۳۸۴): ۱۲۱-۱۴۶.
- سجادی، سید مهدی. «فضای مجازی و نومفهوم‌پردازی در مولفه‌های تربیت دینی». *فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش در یادگیری آموزشی و مجازی* ۴(۲)(۱۴)(۱۳۹۵): ۲۳-۳۲.
- شجاعی، محمدصادق. «روان‌شناسی و آسیب‌شناسی اینترنت در تعامل با دین». *فصلنامه علمی - تخصصی روان‌شناسی در تعامل با دین* ۱(۱)(۱۳۸۷): ۱۴۳-۱۷۴.
- شکرخواه، یونس. *فضای مجازی ملاحظات اخلاقی، حقوقی، اجتماعی*. چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۰.
- علم‌الهدی، جمیله، صالح صدیق پور، بهرام بلاش و محبوبه عارفی. «بررسی تأثیر بکارگیری فاوا بر نگرش اخلاقی دانش‌آموزان راهنمایی». *فصلنامه مطالعات برنامه درسی* ۳(۱۲)(۱۳۹۵): ۲۶-۳۱.
- قائمی، علی. *زمینه تربیت*. چاپ هفتم. قم: انتشارات امیری، ۱۳۷۰.
- قلی‌زاده نوری، فرهاد. *فرهنگ تشریحی کاربران کامپیوتر انتشارات مایکروسافت*. تهران: نشر علم روز، ۱۳۸۰.
- قیصری، کیومرث. «ارائه الگوی تربیت توحیدی بر اساس آموزه‌های قرآن و ائمه اطهار (ع) در دوره‌های سه‌گانه سنی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. همدان: دانشگاه بوعلی سینا، ۱۳۹۶.
- کدخدایی، عباسعلی و امیر ساعد و کیل. *حقوق شهروندی در اینترنت*. چاپ اول. تهران: انتشارات جاودانه (جنگل)، ۱۳۹۴.
- کشاورز، بهمن. *آیین نگارش حقوق و کلیات علم حقوق*. چاپ اول. تهران: مرکز انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۵.
- صادق زاده قمصری، علیرضا. *راهنمای برنامه درسی تعلیمات دینی دوره دبیرستان و پیش‌دانشگاهی دریاپورته نقد (مجموعه مقالات)*. تربیت اسلامی. کتاب ششم. تهران: مرکز مطالعات اسلامی، ۱۳۸۰.
- صفایی، سید حسین و مرتضی قاسم زاده. *حقوق مدنی اشخاص و محجورین*. چاپ چهارم. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۸.
- صیادی، ابوالقاسم. *انقلاب اسلامی و چالش‌های جهانی شدن فرهنگ*. زنجان: نشر نیکان کتاب، ۱۳۸۴.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. *تفسیرالمیزان*، جلد ۱۲ و ۱۳. ترجمه محمد باقر موسوی همدانی. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴.
- علم‌الهدی، جمیله، بهرام صالح صدق پور، فرهادبلاش و محبوبه عارفی. «بررسی تأثیر بکارگیری فاوا بر نگرش اخلاقی دانش‌آموزان راهنمایی». *فصلنامه مطالعات برنامه درسی* ۱۲(۱۳۹۵): ۱۲۲-۱۴۵.
- مایر، فردیک. *تاریخ اندیشه‌های تربیتی*. ترجمه علی‌اصغر فیاض. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۴.
- محسنی، فرید. *سهام کودکان و نوجوانان از حمایت کیفری در فضای مجازی و حقیقی*. تهران: آموزه‌های حقوق کیفری، ۱۳۹۰.
- محمدی ری شهری، محمد. *میزان الحکمه*، جلد ۱ و ۳. قم: انتشارات علمی، فرهنگ دارالحدیث، ۱۳۷۵.
- مرکز مطالعات حقوق بشر. *گزیده‌ای از مهم‌ترین اسناد بین‌المللی حقوق بشر*. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۲.
- مقصدی، محمدمهدی. *مجموعه مقالات*. چاپ اول. قم: دانشگاه مفید - یونیسف، ۱۳۹۲.

- مطهری، مرتضی. *تعلیم و تربیت در اسلام*. چاپ بیست و یکم. قم: انتشارات صدرا، ۱۳۷۲.
- معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضائیه. *مسائل قضایی هرزه‌نگاری در محیط سایبر*. تهران: انتشارات راه نوین، ۱۳۸۹.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله. *صحیفه نور*. جلد ۱۳ و ۱۴. تهران: مرکز مدارک فرهنگ انقلاب اسلامی، ۱۳۸۹.
- نیکزاد، محمود. *کلیات فلسفه تعلیم و تربیت*. چاپ اول. تهران: موسسه کیهان، ۱۳۷۵.

ب (منابع خارجی

- Atchison, Brad. "Hypertext Literacy: Are We Teaching Students to Read and Write Hypertext?". *Journal of Educational Computing, Design & Online Learning* 5(2004): 221-227.
- CCPR General Comment No. 20: Article 7 (Prohibition of Torture, or Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment), Adopted at the Forty-fourth Session of the Human Rights Committee, on 10 March 1992, Para 1 and 5.
- C., M. I., Colt, J. P., & Meyer, N. B. *Cyber bullying protecting kids and adults from online bullies*. Westport, CT: Praeger, 2009.
- Council of Europe. Organised crime situation report 2005. Provisional report. Strasbourg: Director General of Legal Affairs, Council of Europe. (This report clarifies data contained in the CoE's 2004 report, Organised crime situation report 2004: Focus on the threat of cybercrime. Summary. Provisional report, 2005.
- Cooper, S. "Medical Analysis of Child Pornography". In *Medical and Legal Aspects of Child Sexual Exploitation*, Edited by S. Cooper, R. Estes, A. Giardino, Kellogg, & V. Vieth, 223. Saint Louis: GW Medical Publishing, 2005.
- Convention on the Rights of the Child, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly, resolution 44/25 of 20 November 1989, article 1 .
- Convention on the Rights of the Child, Adopted and opened for signature, ratification and accessio by General Assembly, resolution 44/25 of 20 November 1989.
- Committee on the Rights of the Child. *General Comment No. 12: The right of the child to be heard*. CRC/C/GC.12, United Nations, New York 2009, 26–27.
- Davidson, Julia. *State of the Nation Review of Internet Safety 2010, Telecommunications Regulator Authority*. Kingdom of Bahrain: Manama, 2010.
- Davidson, Julia, Elena Martellozzo and Mia Lorenz. *Evaluation of CEOP ThinkUKnow Intern Safety Programme and Exploration of Young People's Internet Safety Knowledge*. London: Centre for Abuse & Trauma Studies, Kingston University, 2009. Deborah Muir: Coordinator & Author, Violence against Children in Cyberspace, ECPAT International, 2005.
- Declaration of The Rights of The Child, Proclaimed by General Assembly Resolution 1386(XIV) of 20 November 1959.

- Eynon, Rebecca. *Harnessing Technology: The Learner and their context – Mapping young people’s uses of technology in their own contexts: A nationally representative survey*, British Educational Communications and Technology Agency, Department for Children, Schools and Families, Government of the UK, March 2009.

- ECPAT International, *Violence against Children in Cyberspace A contribution to the United Nations Study on Violence against Children*, September 2005.

- Figure 2c from: Kostro-Ambroziak A. “Reshchikov A First report of the genus *Phytodietus* Gravenhorst, 1829” (Hymenoptera: Ichneumonidae: Tryphoninae from Thailand). *Biodiversity Data Journal* 4: E8027. 2016 .

- Ferraro, M. M., E. Casey & M. McGrath. *Investigating Child Exploitation and Pornography: The Internet, the Law and Forensic Science*. Cambridge, Massachusetts: Academic Press, 2005.

- Geneva Declaration of the Rights of the Child, Adopted 26 September, 1924, League of Nations.

- International Covenant on Civil and Political Rights, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966, entry into force 23 March 1976.

- Muir, Deborah. *Violence against Children in Cyberspace: A contribution to the United Nations Study on Violence against Children*. Bangkok: ECPAT International, 2005.

- Paulo Sérgio Pinheiro, Independent Expert for the United Nations Secretary-General’s Study on

Violence against Children, World Report on violence against children, Published by the United Nations Secretary-General’s Study on Violence against Children, 2006.

- Peters, M. R., & J. V. Edelson. “Control of Lepidopterous Larvae on Spring Cabbage”. *Arthropod Management Tests* 21(1)(1995): 95-95.

- Plan India. *Girls in a Changing Landscape: Urban and digital frontiers – The state of the girl child in India 2010*. New Delhi: Delh, 2010.

- Report, Middle East and North Africa Region Draft, June 2005.

- Tanja E., Bosch. ‘Wots ur ASLR? Adolescent girls’ use of cellphones in Cape Town’, Paper submitted to e/merge 2008, University of Cape Town, Centre Educational Technology, Cape Town, South Africa (2008), 8.

- Taylor, Max. Gemma Holland and Ethel Quayle. “Typology of Paedophile Picture Collections”. *The Police Journal* 74(2)(2001): 97-107.

- The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) is a declaration adopted by the United Nations General Assembly on 10 December 1948 at the Palais de Chaillot, Paris.

- Jenkins, J.P.(2017, April 20). “Pornography.Retrieved from”, www.britannica.com/topic/pornography. Accessed March 2018.

- Jon ,Carr, (Child abuse, child pornography and the Internet. UK: NCH. 2004):11.Unicef,

Innocenti digest jurnal, Children and Violence, Number 2. 1997. United Nations, Convention on the Rights of the Child (CRC), General comment No. 13.

- UNICEF Innocenti Research Centre, Child Safety Online Global challenges and strategies, Technical Report, 2012.

Website

- Accessed 10 March 2018 March 2018, [http:// www.britannica.com/topic/pornography](http://www.britannica.com/topic/pornography).

- Accessed 11 March 2018 March 2018. [http:// who.int/violenceprevention/approach/definition/en/](http://who.int/violenceprevention/approach/definition/en/).

- Accessed 20 April 2017, <http://Jenkins,J.P>.

- “Pornography”, Accessed 20 April 2017 <http://www.britannica.com/topic/pornography>.

- Accessed 12 March 2018, [http:// Bayanmanavi.ir](http://Bayanmanavi.ir) . See in March 2018.

- Accessed 10 March 2018, <http://pajooh.com>. see in: 18 February 2018.

